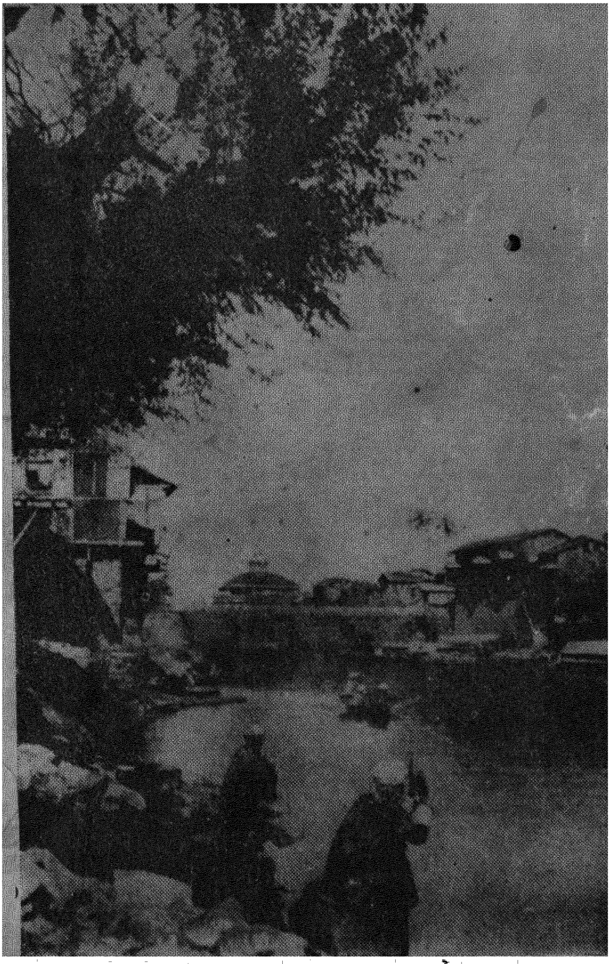
TIGHT BINDING BOOK

UNIVERSAL LIBRARY

माझा काश्मीरचा प्रवास

(लेखक-श्रीयुत मंगेश्वर गोपाळ काळे.

काश्मीरमधील श्रीनगर शहराचा देखावा.

किंमत ८ आणे.

माझा काश्मीरचा प्रवास.

लेखक–

श्रीयुत मोरेश्वर गोपाळ काळे.

मुद्रक व प्रकाशक–

रा. रा. शंकर नरहर जोशी, १०२६ सदाशिव पेठ,

चित्रशाळा प्रेस, पुणें.

सन १९३०.

किंमत आठ आणे.

प्रस्तावना.

प्रो. गोविंद चिमणाजी भाटे एम्. ए.
यांची.

पोथ्या, पुस्तकें, संवाद, संभाषणें हीं ज्ञानसंपादनाचीं सर्वसंमत साधनें आहेत खरीं पण त्या दोहोंत **डावें उजवें** असा तरतम भाव आहे. यात शंकाच नाहीं कारण पहिलें साधन झाडावरून खुडलेल्या निस्तेज कोमेजलेल्या फुलासारखे, तर दुसरें साधन झाडावर असलेल्या टवटवीत फुलासारखें, प्रथम साधन तळ्यातल्या सथ साचलेल्या पाण्याप्रमाणें तर द्वितीय साधन नदीच्या वाहत्या पाण्याप्रमाणें, एक परप्रकाशित ग्रहतुल्य तर दुसरे स्वयं प्रकाशित तारकातुल्य शेवटीं पूर्वीचे साधन कपाटातलि बासनात बाधलेल्या सणंगासारखें तर पुढचें साधन प्रदर्शनातील काचेच्या पेटींत ठेवलेल्या विविध वस्तु संग्रहासारखें ज्ञान संपादनाच्या या साधनद्वयामध्यें ज्याप्रमाणें तरतम भाव आहे त्या प्रमाणेच ज्ञानसंपादनाच्या दुसऱ्या एका जोडीमध्यें-वाचन व प्रवास-**डावें उजवें** आहेच वाचन अप्रत्यक्ष रितीनें ज्ञान देतें तर प्रवास प्रत्यक्षतया ज्ञान देतो, वाचनानें मिळणारी, माहिती पोपटपर्चीरूप असते, तर प्रवासात मिळणारी माहिती जागृत ज्योतिरूप असते, वाचन हें **एकाच** इंद्रियानें-डोळ्यानीं-भाषारूप पडद्यातून वस्तुज्ञान देतें तर प्रवास सर्व इंद्रियानीं आडपडद्यावाचून वस्तुज्ञान देतो. वाचनानें होणारे ज्ञान मोजक्या भाड्यातून ओतलेलें, दुसऱ्याच्या ओंजळीनें, पाणी पिण्यासारखें आहे तर प्रवासाने होणारे ज्ञान जित्या झऱ्याचें स्वत च्या ओंजळीनें पाणी पिण्यासारखें आहे वाचनात दुसऱ्याच्या चष्म्यानें वाचक वस्तूकडे पहात असतो तर प्रवासात प्रवासी स्वत च्याच चष्म्यानें वस्तुनिरीक्षण करतो ह्याप्रमाणें ज्ञानसंपादनाच्या वर निर्दिष्ट केलेल्या साधनात डावे उजवेपणा असला तरी त्या साधनाचा एकमेकाशीं विरोध आहे अशांतला भाग नाहीं, एकाअर्थी हीं ज्ञानसंपादनाची निरनिराळीं साधनें परस्परसाहाय्यक आहेत म्हणून ज्याना खरा सुशिक्षितपणा व बहुश्रुतपणा मिळवावयाचा असतो त्याना त्यांना या सर्व साधनाचा सोईसवडीप्रमाणें उपयोग करावा लागतो, इतकेंच नव्हे तर सुधारलेल्या देशामध्यें तरुण माणसाच्या शिक्षणपूर्ती करिता परप्रातात प्रवास करून देशीं परत येणें हें होतकरू सुशिक्षिताचें एक अवश्य कर्तव्य समजलें जातें कारण अशा प्रवासात तरुण माणसाच्या निरनिराळ्या माणसाशी गाठी पडून संवादसंभाषणाचे प्रसंग येतात. म्हणजे शिक्षणामधल्या वाचनाला संवाद संभाषण व प्रवास या दोन्ही ज्ञानसंपादक साधनाची जोड मिळते व अशा तरुण माणसात बहुश्रुतपणा अवश्यमेव उत्पन्न होतो. असो.

आज हे विचार सुचण्याचें कारण ज्ञानसंपादनाचें जें एक साधन प्रवास त्याचा स्वत उपयोग करून त्याचा फायदा आपल्या बाधवास द्यावा अशा उद्देशानें लिहिलेल्या प्रवासपर वर्णनाला प्रस्तावना लिहिण्यास मी लेखणी हातीं धरली आहे, सध्यां माझा व्यवसाय ग्रंथ लिहिण्याचा आहे. हें माझें **नित्यकर्मच** झालें आहे व

त्याच्या जोडलि दुसऱ्याच्या ग्रंथास प्रस्तावना लिहिण्याचें काम **नैमित्तिक** म्हणून कधींकधीं करावें लागते व आजचा त्या नैमित्तिक कर्माच्या पूर्ततेचा प्रसंग आहे

" माझा काश्मीरचा प्रवास " ह्या पुस्तकाचे कर्ते यांची यापूर्वी प्रत्यक्ष ओळख नव्हती पण माझें ग्रामस्थप्राय म्हणून (कारण रा काळे हे रोह्याचे राहणारे व माझें बंधु रोह्याचे ग्रामस्थ झाले आहेत) समानव्यवसायी म्हणून समानप्रवासशील म्हणून व विशेषत " हिंदुस्थानचे नदनवन या माझ्या प्रवासवृत्ताचे वाचक व आपल्या प्रवासांत त्या पुस्तकाचा सारखा उपयोग करणारे म्हणून ते माझ्याकडे आले व मला भेटले व त्यांनीं आपल्या पायीं केलेल्या काश्मीरच्या प्रवासाची व सर्व हिंदुस्तानभर व नेपाळात प्रवास केल्याची माहिती सांगितली. साधारणत सामान्य सांपत्तिक स्थिति असलेल्या–खाजगी शाळेंतील मराठी शिक्षकाची सांपत्तिक स्थिति कशी असेल हें सांगा-वयास नकोच–शिक्षकाना इतकी प्रवासाची हौस पाहून व त्यानीं अत्यंत कमी खर्चांत बहुतेक पायीं केलेल्या प्रवासाची हकिकत ऐकून मला रा काळे याच्या कटकपणाचें, त्याच्या चिकाटीचें व त्याच्या प्रवासप्रियतेचे कौतुक वाटलें अशा स्थितीमध्ये त्यानीं मला प्रस्तावनापर चार प्रोत्साहक शब्द लिहून देण्याची विनंति केली व मी ती मान्य केली व त्याचें सर्व पुस्तक वाचून झाल्यावर हे चार शब्द लिहिण्यास बसलो

रा. काळे जम्मूच्या नव्या झालेल्या सडकेनें चालत काश्मीरांत व श्रीनगरी गेले, व परत येतांना ते जुन्या व पूर्वीच्या रावळपिंडीकडील सडकेनें परत आले काश्मीरचा प्रवास मी केला होता तो दोन्ही वेळ रावळपिंडीच्या वाटेनेंच केला होता पण माझ्या एका कल्पनासृष्टींत मी कल्पनेने जम्मूकडून प्रवास केल्याचें वर्णन केलें होतें यामुळें रा. काळे याच्या जम्मू ते व्हेरनागपर्यंतच्या प्रत्यक्ष पायीं प्रवासाचें वर्णन व माझ्या त्याच काल्पनिक मनोमय प्रवासाचें वर्णन यातील साम्या-साम्य याची मला मोठी मौज वाटली रा. काळे याचें वर्णन वाचनीय झालें आहे यात शकाच नाहीं टागा किंवा मोटार या साधनानीं प्रवास करणारापेक्षा पायीं प्रवास करणाऱ्याला निरानिराळ्या प्रकारचे अनुभव येतात व अशा अनुभवाच्या पुष्कळ गोष्टी रा काळे यानीं लिहिल्या आहेत मला सुद्धां पायीं प्रवास करण्याची हौस आहे पण पायीं प्रवासास वेळ फार लागतो व म्हणून माझ्यासारख्या कामाची सदा कुतरओढ असणाऱ्या माणसाला पायी प्रवास करणें परवडत नाहीं पायीं प्रवासानें काळाचा व्यय जास्त होतो खरा, पण पैशाची पुष्कळच काटकसर होते यांत शंका नाही. व रा काळे यानीं खरोखरी अत्यंत गरीब माणसाला–मुलें माणसें असलेल्या माणसाला सुद्धा–किती कमी खर्चांत दूरदूरचे प्रवास करितां येतात हें उत्तम तऱ्हेनें दाखविलें आहे तरी रा काळे याचें उदाहरण पाहून व त्याचें प्रवासवर्णन वाचून गरीब गृहस्थां-मध्यें प्रवास करण्याची प्रवृत्ति वाढो व रा. काळे यांच्या मनोरंजक व सुंदर प्रवास-वर्णनपर पुस्तकाला मराठी वाचकाकडून भरपूर आश्रय मिळून त्यांच्या श्रमाचें चीज होवो अशी इच्छा प्रदर्शित करून मी ही प्रस्तावना पुरी करतों

महाड जि कुलाबा
५ सप्टेंबर १९३० } **गोविंद चिमणाजी भाटे.**

लेखकाचे चार शब्द.

स्वामी सत्यदेव त्याच्या हिंदी पुस्तकाचें श्री नागेश वासुदेव गुणाजी वकील बेळगाव ह्यानीं मराठींत केलेलें भाषांतर अमेरिकेंतील गरीब विद्यार्थी हें पुस्तक १९१४ सालीं वाचण्यात आल्याबरोबर हिंदुस्तानात पायानीं प्रवास करण्याचा निश्चय केला व १९१६ सालापासून आतापर्यंत मद्रास इलाख्याशिवाय नेपाळ, बद्रीनाथ, केदारनाथ, सिमला, मसुरी, नैनीताल, अलमोडा, कलकत्ता, गोवा वगैरे प्रांत, महाराष्ट्रांतील बहुतेक जिल्हे गुजराथ राजपुताना पंजाब संयुक्तप्रांत निजामचें राज्य वऱ्हाड मध्यप्रांत वगैरे सर्व पाहून झाले. चालू सालींच (मे व जून १९३०) बद्रीनाथाच्या प्रवासास गेल्यामुळें प्रुफें वगैरे तपासणें सुद्धा राहून गेलें.

वरील सर्व प्रवासाचा हेतू हिंदुस्तानाची एकंदर परिस्थिति कशी आहे हें कळून आपल्या ज्ञानांत भर पडावी इतकाच होता कारण आपण मिळविलेली माहिती लोकांपुढें मांडली असता तिजला वाचक मिळतील अशी कल्पना नव्हती परंतु माझे स्नेही रा धोंडो सखाराम कुलकर्णी ह्यानीं काश्मीरला जाताना तिकडील प्रवासवर्णन लिहून आणण्यास सांगितलें व लिहून आणल्यानंतर तें त्याच्याच देखरेखीखालीं चाललेल्या शालापत्रक नावाच्या मुलांच्या उत्कृष्ट मासिकात प्रसिद्ध करण्याचे कबूल ही केलें आणि म्हणूनच मी हें वर्णन लिहून आणिलें त्यामुळें ह्या पुस्तकापासून जर कोणास कांहीं लाभ होण्यासारखा असेल तर त्याचे श्रेय श्री कुलकर्णी यानाच आहे आणि त्याबद्दल मी त्यांचा फार फार आभारी आहे

लिहून आणिलेलीं टिपणें जुळवून लिहिण्याच्या कामीं माझे समव्यवसायी मित्र श्री. गोपाळ श्रीनिवास निंबवीकर ह्यानी फारच मेहेनत घेतली आहे त्याबद्दल त्यांचे आभार मानावे तितके थोडेच आहेत

पुस्तक लिहून तयार झाल्यानंतर तें वाचून योग्य त्या दुरुस्त्या सुचविण्याच्या कामीं गु डॉ ज्ञानेश्वर कृष्ण लद्दु पी. एचडी. दे भ वासुकाका जोशी मालक चित्रशाळा व दे. भ. त्र्यंबकराव देवगिरीकर संपादक चित्रमजगत् ह्यानीं घेतलेल्या श्रमाबद्दल मी त्याचा अतिशय आभारी आहे. प्रो भाटे ह्याची व माझी मुळींच ओळख नसताही प्रवासाची आवड असलेले विद्वान् गृहस्थ म्हणून मी त्यांस प्रस्तावना लिहिण्याबद्दल विनंति केली व त्यानींही अनंत कामें बाजूस सारून प्रस्तावना लिहून दिली, ह्याबद्दल त्याचे आभार मानावे तितके थोडेच आहेत. तसेंच चित्रमयजगत्चे सहसंपादक श्री. र. गो. सरदेसाई, व माझे

स्नेही रा यशवंतराव रानडे व ज्योतिषी नीळकंठराव लवाटे ह्यांनींही ह्या कामी फार मदत केली आहे, त्याबद्दल मी या सर्वांचा आभारी आहे हें पुस्तक लिहितांना पंडित आनंदजी कौल ह्यांच्या Jammu & Kashmir State ह्या इंग्रजी पुस्तकाचा फार उपयोग झाला आहे, ह्याबद्दल त्यांचा व काश्मीर मधील माझे स्नेही पंडित अफताब जी कॉ हेडमास्तर ए व्ही स्कूल विचारनाग ह्यांचीही अतिशय मदत झाली आहे, त्याबद्दल त्यांचाही मी फार फार आभारी आहे

पुस्तकप्रकाशनाचें सर्वस्वी श्रेय चित्रशाळेचे म्यानेजर श्रीयुत शंकरराव जोशी यांचेकडेच आहे, हे विसरून चालणार नाहीं व ह्याबद्दल त्यांचे आभार मानावे तितके थोडेच आहेत

सरतेशेवटीं ज्या जगन्नियंत्या परमेश्वराच्या कृपेनें हे सर्व काम निर्विघ्नपणें पार पडलें त्याचे आभार मानून हे चार शब्द पुरे करतों

नूतन मराठी विद्यालय
हायस्कूल पुणे
११ सप्टेंबर १९३०

मोरेश्वर गोपाळ काळे

ती० ह० भ० प० गोपाळ लक्ष्मण काळे

पेनशनर रेव्हेन्यू डिपार्टमेंट जि. ठाणें.

हल्लीं वस्ती नाशिक पंचवटी.] [जन्म सन १८६५.

अर्पणपत्रिका.

हें पुस्तक

तीर्थरूप ह. भ. प. गोपाळ लक्ष्मण काळे

व स्वर्गस्थ मातुश्री तीर्थरूप

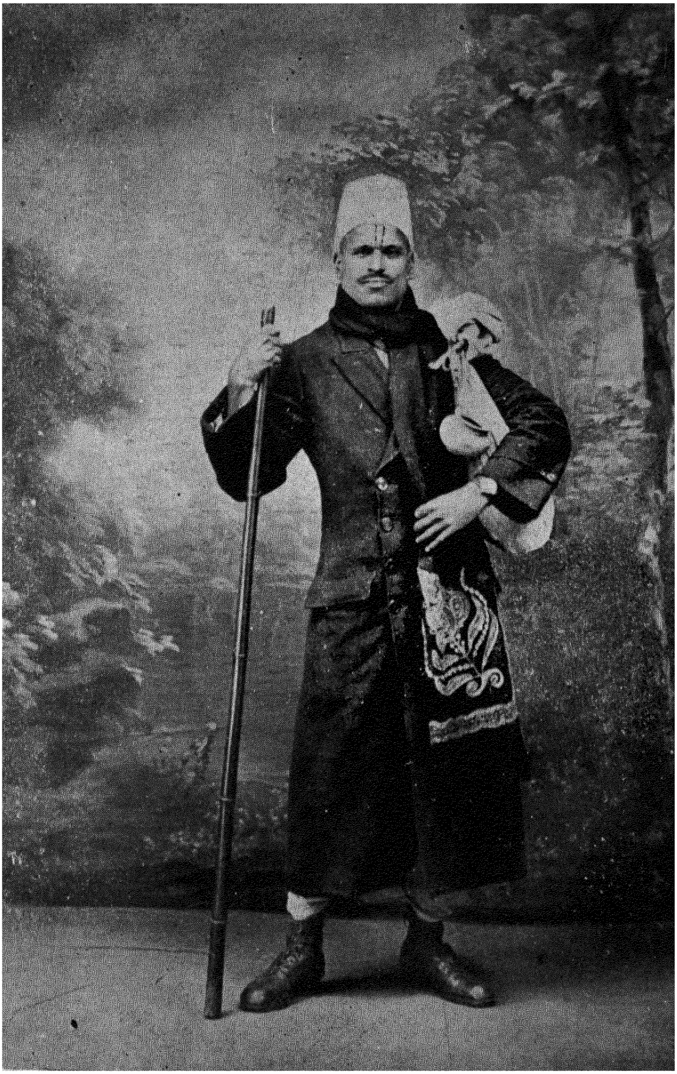
सौभाग्यवती सत्यभामा-

बाई काळे यांस अत्या-

दरपूर्वक अर्पण

केलें आहे.

मोरेश्वर गोपाळ काळे.

लेखक श्री. मोरेश्वर गोपाळ काळे, पुणे.

माझा काश्मीरचा प्रवास.

आजपर्यंत पुष्कळ लेखकांनी ह्या विषयावर लेख लिहिले आहेत; परंतु त्यांच्या लिखाणाचा उपयोग साधारणतः श्रीमंत लोकांस होण्यासारखा असल्यामुळें मी आपलें प्रवासवर्णन प्रसिद्ध करण्याच्या भानगडींत पडलों आहे कारण मी एक गरीब प्राथमिक शिक्षक आहे व दुनयेंत गरिबांची संख्याच जास्त आहे. मी सर्व प्रवास सुमारें ५० रुपयांत आटोपला आहे तो मी कसा थोडक्यात आटोपला, हेंच मुख्यत वाचकांनीं पाहावें, अशी विनति आहे

मी पुण्याहून ता २६।४।२९ रोजीं निघून काश्मीरच्या प्रवासाकरितां मुंबईस गेलो मुंबईहून जम्मूचें तिकीट-१२रु १३आ. दिल्ली, व दिल्ली ते जम्मू ५-१ मिळून-१७ रु. १४ आ पडतें व रावळपिंडीचे ८ आणे जास्त म्हणजे १८ रु ६ आणे पडते. पुण्याहून तिकीट काढल्यास १९ रु ४ आ. जम्मू व १९ रु. १२ आणे रावळपिंडीपर्यंत पडतात मी जम्मूस ता ३-५-२९ रोजीं सकाळीं जाऊन पोहोंचलों

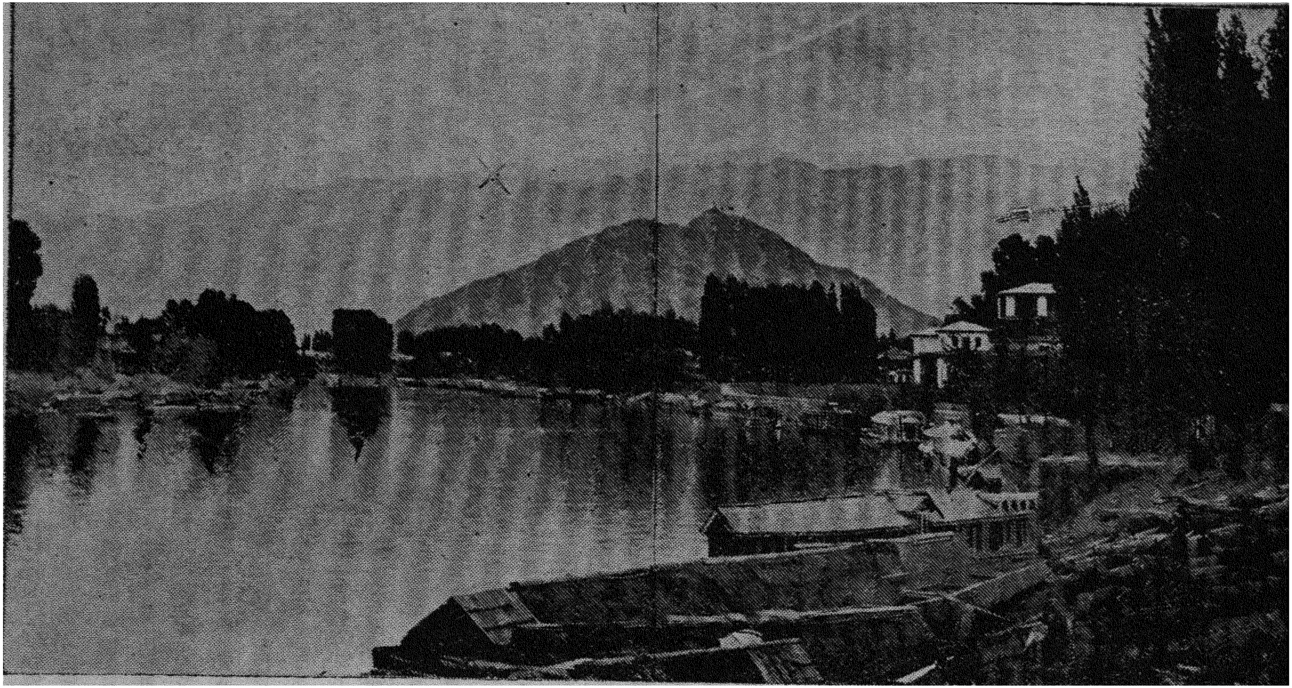
जम्मू हे गांव स्टेशनपासून सुमारे १ मैलावर टवी नदीच्या कांठी डोंगराच्या उतरणीवर वसलें आहे. दुरूनच तांबड्या रंगाचीं सुंदर व पक्कीं बांधलेलीं घरें दिसूं लागलीं; व तीं पाहून मनास फार आनंद वाटला स्टेशनच्या बाहेरच एक जकातीचें नाकें लागलें, परंतु मला कोणी अडथळा केला नाहीं तसाच पुढें चाललों. सुमारें एक फर्लांगावर टवी नदीवर बांधलेला तारांचा झुलता पूल लागला. त्याचा उपयोग मोटारी गाड्या वगैरे जाण्याकडे सुद्धां करितात. पुलाच्या पलीकडे गेल्याबरोबरच वस्तीस सुरवात होते. ही वस्ती स्टेशनमुळें झाली आहे गांव पुढेंच डोंगरावर वसलें आहे वस्तींत शिरल्याबरोबर एक विनायकमिश्र यांची धर्मशाळा आहे. तींत उतरण्यास जागा, नळ, संडास वगैरे सर्व सोई आहेत मला एक खोली मिळाली. धर्मशाळेंत गरीब यात्रेकरूंस शिधा (सदावर्त) फुकट मिळतो एक धर्मार्थ दवाखानाही धर्मशाळेत आहे जवळच दुकानें आहेत, त्यांतून शिधा आणून मी स्वयंपाक केला. व भोजनोत्तर थोडी विश्रांति घेऊन गाव पाहाण्यास गेलों. धर्मशाळेपासून गाव सुमारें २।३ फर्लांगावर एक टेकडी लागते तीवर वसला आहे गावाभोंवतीं सुंदर तटही आहे गांवांत सर्व प्रकारची दुकानें आहेत गावाची लोकसंख्या सुमारें ३२ हजार आहे गांव स्वच्छ आहे. गावांत एक रघुनाथ मंदिर

चे लहान पिठलें करण्याकरितां पातेलें, एक अल्यूमिनियमची वाटी व लहानसा अल्यूमिनियमचा तांब्या इतकीं भांडीं असत. एक मोठा पठाणी चाकू, एक स्काउट-व्हिसल, होकायंत्र, मोठी दोरी, मेणबत्ती, २ आगपेट्या, लंगोट, चड्डी, गांधी टोप्या २ पैकीं एक कानटोपीसारखा उपयोग करिता येणारी, एक माकड टोपी, तिखट मीठ ४ वेळां पुरतें, एक वेळेपुरते तांदूळ, सार्थ भगवद्गीता, मनाचे श्लोक, कागद, पेन्सील, नोटबुक, हरणाचें कातडें व **प्रो भाटे यांचें नदनवनाचें वर्णन** व श्री **सरदार हेबळीकरांचा यशवंत**मधील लेख इतके जिन्नस असत हातांत धरण्याकरितां कानाइतक्या उंचीची वळकाची काठी असे पडशीला दोरी बांधून त्या दोरीच्या एका टोकास काठी अडकवावयाची दुसऱ्या टोकास तांब्या अडकवावयाचा व दोन्ही हात सुटे ठेवून चालावयाचें असा क्रम असे बरोबर एक खाकी पिशवी, गळ्यांत अडकवावयाचीही ठेवली होती सर्व सामान धर्मशाळेंत ठेवून जेव्हां बाहेर जाण्याची वेळ येई तेव्हां पिशवी गळ्यांत अडकवून तींत चाकू, लोटा वगैरे घालून जात असे प्रथम कांहीं दिवस कोपऱ्या घालून प्रवास केला पुढें मात्र ब्ल्यांकेटाची कफनी शिवली. प्रवासांत आपण एक पैसेवाले गृहस्थ आहोंत अशी समजूत कोणाचीहि न होऊं देण्याची खबरदारी घ्यावी लागते म्हणजे जगलांतून एकटे जातांना हल्ला होण्याची भीति राहात नाहीं आपल्याकडे पाहून आपण एक गरीब वाटसरू आहोंत अशी सर्वांची समजूत झाली पाहिजे पैसे ठेवण्याकरितां एक कसा घेतला होता जरूरीपुरते १।२ रुपये वरतीं खिशांत ठेवून बाकीचे कशांत असत कसा कमरेस असला म्हणजे पैसे चोरीस जाण्याची भीति राहात नाहीं. पडशीच्या वरतीच सतरंजीहि असे थकल्यास रस्त्याच्या कडेस लगेच सतरंजी पसरून व पडशी उशास घेऊन कांहीं वेळ विश्रांति घेतां येत असे तांब्या बाहेरच असल्यामुळें पडशी न सोडतांच पाणी आल्याबरोबर तें पितां येत असे अस्तु **उदामपूर** हें गांव डोंगरावर वसलें आहे पाणी डोंगराखालीं वहाणाऱ्या ओढ्यांतून वर आणावें लागतें परंतु धर्मशाळेच्या मालकांनीं पाणी व पटवारी महाशयांनीं सर्पण पुरविण्याचें कबूल केल्यामुळें तेथेंच धर्मशाळेंत स्वयंपाक करण्याचें ठरविलें. पाण्याचें दुर्भिक्ष पाहून भोजनाकरितां सामान घेऊन ओढयावरच गेलों. सकाळीं ७ वाजतां जेवल्यापासून कांहीं खाल्लें नव्हतें भूक फार लागली होती. जेवण उरकले पटवारी महाराजापाशीं बरीच चवकशी केली जम्मूमध्यें पटवाऱ्याच्या पगाराचें स्केल १२ ते २० इतकेंच आहे. पंडितजींची बरीच नौकरी झाली असूनहि त्यांस १६ रु पगार होता. कागदपत्र सर्व उर्दू लिपींत लिहिलेले होते ह्या प्रांतात सर्व लोक खाटेवर झोंपतात खाटा भाड्यानें (१ रात्रीस १ आणा) मिळतात मजला मात्र फुकट मिळाली होती सर्व कपडे अथरावयाचे इतर सामान पडशीच्या एका टोंकास करून दुसरें टोंक आंगाखालीं घ्यावयाचें व सामान उशास घेऊन निजावयाचें असा क्रम असे म्हणून सामान चोरीस गेलें नाहीं प्रवासांत सामानास फार जपावें लागतें, नाहीं तर मोठी बिकट परिस्थिति येते.

सकाळीं प्रातर्विधी उरकून पुढें जाण्याचे ठरविले चहा वगैरे जम्मूपासूनच सुटला होता सकाळीं गावाखालून वहाणाऱ्या नदीवजा ओढ्यावर गेलों ओढ्याच्या मध्येंच दोन बाजूस दोन पत्रे उभारले होते, परंतु कांठाच्या दोन बाजू मोकळ्याच होत्या, त्यावरून लोकांची रहदारी सुरूच होती पत्र्यांच्या आतील भागात स्त्रियाचा स्नानें व कपडे धुणें वगैरे काम आंगावरील सर्व कपडे उतरुन चालली होती काठावरून जाणाऱ्या लोकांबद्दल त्यास कांहींच फिकीर वाटत नव्हती ओढ्यावरुन डोंगरावर गावांत पाणी वहाण्याचें कठीण काम लहान मुलीं सुद्धां शेंकडा ९९ बायकाच करीत होत्या वहात्या ओढ्याचे पाणी पिण्यास वापरीत नाहींत ओढ्यावरच २।३ मैल लांबीवर एके ठिकाणीं पाणी बांधानें आडवून तें नळानें बांधून आणलें आहे त्याच पाण्याचा लोक पिण्याकडे उपयोग करितात **जम्मूच्या** स्त्रिया पंजाबी स्त्रियाप्रमाणेंच पोषाख करितात पायांत विजार, अंगांत एक शर्ट व वरती ओढणी त्या जरी सर्व कपडे उतरून उघड्यावर स्नानें करितात, तरी वाटेंत मला पाहून लगेच तोंडावर ओढणी ओढून बुरखा घेत त्यांची लाजेबद्दलची कल्पना पाहून मनास बरीच करमणूक झाली ह्या प्रांतास समुद्रातील मीठ मिळत नाहीं डोंगराच्या मिठाचे मोठमोठे खडे मिळतात म्हणून जरुरीपुरतें मीठ बरोबर घ्यावें हे चांगले हें जिल्ह्याचें ठिकाण असून येथे बाजारपेठ फार मोठी आहे व पोष्ट व तार ऑफीसहि आहे येथून **श्रीनगर** १६२ मैल आहे सकाळीं सुमारें ७॥ वाजतां धर्मशाळा सोडली रविवार ता ५।५।२९ रोजीं **उदामपूर**पासून २० मैलांवर असलेल्या चिनांनी नांवाच्या गावीं करण्याचा विचार होता उदामपूर पासून २॥ मैलांवरच एक पाण्याचा सुंदर झरा लागला जवळच एक कुंड बांधलेले होते, स्वयंपाक करण्यास जागा चांगली होती नुकतेच खाणें झालें असल्यामुळें स्वयंपाक करण्याचा बेत रहित केला सुमारें ३ तास चांगले चालणें झाले पुढें मात्र उन्हाचा त्रास होऊं लागला एकतर चालण्याची सवय मोडली होती व दुसरें **नेपाळचा प्रवास** ऐन उमेदीच्या वेळीं वयाच्या २२ व्या वर्षीं झाला होता ती तरतरी कौटुंबिक दगदगी १० वर्षे काढल्यानंतर राहिली नव्हती म्हणून त्या वेळच्या व ह्या वेळच्या चालण्यांत फरक पडला. त्या वेळीं रोजीं २५।३० मैल सहज चालतां येई. आतां २० मैल चालण्यानें थकवा येई. असो. रस्ता ठिकठिकाणीं कडे कोसळल्यामुळें पडलेला होता व दुरुस्ती चालली होती त्यामुळें मधून मधून माणसें भेटत असत मोगल बादशहाच्या वेळीं **काश्मीरला** जाण्याचा हाच रस्ता होता व ह्या रस्त्यानें वारवार कडे कोसळत असल्यामुळें व वादळें होत असल्यामुळें एकदा **औरंगजेबाच्या** बरोबरची ४।५ शें माणसें मृत्युमुखीं पडलीं औरंगजेब मोठ्या शर्थीनें वाचला हा रस्ता १९२० पासून मोटार जाण्याच्या स्थितींत आला म्हणतात चालताना सुद्धां कडे कोसळण्याची भीति वाटतें रस्त्यावर कोसळलेले दगड बाजूला सारण्याची एक नवीनच तऱ्हा पाहिली. एका मनुष्यानें पावडे हातांत घ्यावयाचें व दुसऱ्यानें त्या पावड्याच्या

दुसऱ्या टोकास दोरी बांधून ती हातांत धरावयाची व पहिल्यानें पावडें मारावयाचें व दुसऱ्यानें दोरी ओढून माती बाजूस करावयाची. ह्यायोगानें काम फार जलद होऊन सुकर होई मजुरांस रोजीं ६ ते ८ आणे मजुरी मिळत असे सर्व रस्ता डोंगर्यांच्या कडेनेच आहे डोंगर तापल्यामुळे त्रास फार होऊं लागला. सुमारें १०–११ मैल गेल्यानंतर डोंगराच्या कडेस सावलींत सतरंजी पसरून सुमारें अर्धा तास झोंप घेतली व पुन्हा मार्ग आक्रमण करणार तोंच एक मोटार येऊन तेथेंच उभी राहिली. मोटारमध्येंहि जागा होती व माझाहि जीव हैराण झाला होता मोठ्या घासाघिशीनें **जम्मू**पासून ९७ मैलावर असलेल्या **रामबन** गावापर्यंत १ रु स नेण्याचें मोटारवाल्यानें कबूल केल्यामुळें मोटारमध्यें बसलों पुन्हा चढावयास सुरवात झाली वाटेंत रस्त्याच्या बाजूस हिरव्या, पिवळ्या रंगाच्या टोळांचीं टोळकीं बसलेलीं असत तीं सर्व मोटार आल्याबरोबर उडून मोटारींत शिरत अगर दूर पळून जात मोटारींत शिरलेले टोळ उतारूंची धादल उडवून देत बराच वेळ त्याचीच करमणूक मोटारींत झाली उदामपूरपासून ३७ मैलावर डोंगराच्या अगदी माथ्यावर असलेल्या बटोटे Batote नांवाच्या गांवीं मोटार पोहोंचली ह्या ठिकाणीं दुपारीं २ वाजता इतकी थंडी वाजत होती कीं, मोटार खालीं उतरून मोठ्या आनंदानें उन्ह खात बसलो व पडशींतील आणखी एक सदरा अंगांत घालण्यास काढला ह्या ठिकाणचे कुत्रे अंगावर लव असल्यामुळें भयंकर दिसत होते परंतु त्याच्या जवळ गेल्यावर ते अत्यंत गरीब असल्याचें आढळून आलें **बटोटे** हें गांव डोंगरमाथ्यावर वसले आहे उंची ५२००फूट आहे सभोवती सर्वत्र झाडीच झाडी आहे बाजूस उंच सुरूच्या झाडासारखीं झाडें असलेले डोंगर दिसत होते व पलीकडे संपूर्ण बर्फाच्छादित पांढरे शुभ्र डोंगर दिसत होते. येथें एक फारेस्ट बंगला, एक डाक बंगला असून पोस्ट व तार ऑफिसहि आहे गांवांत हिंदूंचीं व मुसलमानांचीं फराळाचीं दुकाने ७।८ असून शिवाय इतर जिनसांचींहि दुकानें आहेत हिंदूंच्या दुकानांत मांसाचे जिन्नस तयार होत असल्यामुळें मी येथें भोजन केलें नाहीं बाकीच्या मंडळींनीं दुकानांत आपलें भोजन उरकलें मांसाहारी मनुष्यास भातरोटी–भाजी वगैरे सर्व जिन्नस मिळू शकतात उरलेल्या वेळांत एका गृहस्थाजवळ गप्पा मारीत बसलों, त्यांत बरीच माहिती मिळाली. ह्या ठिकाणाहूनच जम्मू प्रांतांतील **किस्तवाड व पाडर** ह्या भागांस रस्ता जातो रस्ता घोडे बकरीं माणसें वगैरे जाण्यासारखाच आहे. मोटारी जात नाहींत. **किस्तवाड** येथून ६३ मैल आहे, व तेथून **पाडर** ४८ मैल आहे. **किस्तवाड** व **पाडर** येथील स्त्रिया जगांत अत्यंत सुंदर म्हणून नांवाजलेल्या आहेत. व येथे ५० रु ते ५०० रुपयांपर्यंत बायका विकतहि मिळतात असें म्हणतात रस्ता अत्यंत कठीण आहे **पाडर भागांत नीलमच्या खाणी आहेत.** त्या बघण्यास सरकारी परवाना लागतो. पुष्कळसे युरोपियन लोक **नीलमचा** पहाड पहाण्यास जातात ह्या प्रांतांत **बौद्ध लोकांचीं** वस्ती जास्त आहे देवदार वृक्षांनीं हा प्रांत भरलेला आहे असो, येथपासून उन्हाच्या

त्रासांतून मुक्त झालों परंतु आतां पुढें पाऊस व थंडी यांपासून कसा बचाव करावा, ही नवी काळजी उत्पन्न झाली **बटोटीच्या** पुढें पाण्याचे सुंदर झरे व ओढे लागण्यास सुरवात झाली पाण्याची गैरसोय ह्या प्रवासांत अगदीं नाहीं. सुदर देखावे पहात पहात संध्याकाळीं ५ च्या सुमारास **रामबन** नावाच्या गांवीं येऊन पोहोंचलों. हे गांव **चिनाब** नदीच्या काठावर वसलें आहे गावाजवळ नदी ओलंडण्याकरितां लोखंडी पट्ट्यांचा लोंबता पूल आहे चिनाब नदीस ह्या भागांतील लोक **चंद्रभागा** म्हणतात येथें लाकूड कापण्याचे पुष्कळ कारखाने आहेत नदींतून सारखे लांकडाचे तक्ते वहात चाललेले दिसत होते. हे नक्ते **वझिराबाद** येथें काढून घेतात तेथपर्यंत ते बिनखर्चा पोहोंचते होतात तक्त्यांवर छाप मारलेला असल्यामुळें कोणत्या कंपनीचे ह्याची ओळख पटते येथें एक पोष्ट व तार ऑफिस आहे नदीचें पाणी फार जोरानें वहात होतें बर्फ वितळून त्याचे पाणी नदीत येत असल्यामुळे पाणी अत्यत गार होतें. नदीची रुंदीहि येथें बरीच आहे. मोटारमध्यें लांकडाच्या गिरण्यांत काम करणारे बरेच मुसलमान मजूर होते. त्यांस **रामबन** येथें धर्मशाळा वगैरे आहे किंवा कसें असा प्रश्न केला, तेव्हां ते म्हणाले आमच्याकडेच चला तुमची स्वयंपाक पाण्याची वगैरे सर्व सोय आम्ही करितों मोटार ड्रायव्हर मुसलमान असून त्यास पजाबचे पाणी लागलेलें असल्यामुळें हिंदुबद्दलचा द्वेष त्याच्या पोटात होता. तो त्यास जरा खोंचून म्हणाला, " अरे ए हिंदू है इसकू धर्मशाळा चाहिये, तुमारा घर नहि चलेगा " जास्त बोलाचाली करण्याची ती वेळ नसल्यामुळें मी सरळ धर्मशाळेंत गेलों धर्मशाळा अत्यंत गलिच्छ होती जवळच एक लहानसें देऊळ होतें पुजारी ब्राह्मण होता, त्यानें लांकडें वगैरे पुरविलीं नंतर स्नान करून स्वयंपाक करण्याचा विचार होता थडा अतिशय वाजत होती. स्नानाकरितां वरतीच एकादा झरा वगैरे आहे किंवा कसे, ह्याबद्दल चवकशी केली. पुजारीबुवा म्हणाले " अस्नान के वास्ते दर्या मे जाव "—मोठ्या नदीसच इकडे दर्या म्हणतात—पुजारीबुवाजवळून एक भाडे पाण्याकरितां घेऊन व स्नानाकरितां पंचा घेऊन नदीवर गेलों गांव डोंगरावर, व नदी खालीं म्हणून पाणी आणणें हें त्रासाचेंच काम होतें पाण्यांत हात घालून पहातां पाणी करवतीसारखे हातास कापीत होतें. अर्थात् त्या थडींत व त्या पाण्यांत स्नान केल्यास पुढचा प्रवास नको अशी स्थिति व्हावयाची, म्हणून स्नानाचा बेत एकदम रहित केला व पाणी भरण्यास एका लांकडाच्या ओंड्यावर उभा राहिलों, तोंच पाय पाण्यांत गेला. परतु थोडक्यांत बचावलों नाहीं तर स्नान झालेंच असतें पोहतां चांगलें येत असल्यामुळें बुडण्याची फारशी धास्ती नव्हती मोठ्या कष्टाने पाणी आणून ठेवलें व शिधा आणण्यास गांवात गेलों गांव डोंगरउतरणीवर बसलें आहे गावांत दही मिळालेंच नाहीं शेवटीं इमली (चिंच) चाच उपयोग आबटाकरितां करण्याचे ठरविलें तांदूळ १ रु स ४ शेर, हरभरापीठ ३ शेर, तूप १२ छटाक ह्याप्रमाणें भाव होते. स्वयंपाक तयार होतां होतां दिवे लागून गेले व चागला काळोख पडला.

श्रीनगरचा देखावा.

श्रीनगर चिनारबागेंतील देऊळ.

[फो स्टेट रेल्वेजच्या पुस्तकावरून.

मेणबत्तीच्या उजेडांत काम सुरू होतें. पोटांत कावळे ओरडत असल्यामुळें स्वयपाक तयार करण्यावांचून गत्यंतर नसतें यथाक्रम मोठ्या आनंदानें भोजन उरकलें व पुन्हां रात्रींच्या वेळीं स्वयपाक न करण्याचा निश्चय केला रोज नवा नियम करावयाचा व नवीन धडा शिकावयाचा हें प्रवासांत सारखेंच चालू असतें. धर्मशाळेंत इतकी घाण होती कीं, तेथें निजणें अशक्य होतें म्हणून १ आणा देऊन रात्रीपुरती एक चौपाई (चार पायांची खाट) भाड्यानें घेऊन एका दुकानाच्या पडवींत पथारी पसरली थंडी अतिशय वाजत होती चौपाईंत पिसवा होत्या. त्याही त्रास देत होत्या परंतु दिवसा बराच त्रास झाला असल्यामुळें झोप आलीच व कांहीं वेळानें दुसरा दिवसही उजाडला सकाळीं प्रातर्विधी उरकून जवळच असलेल्या झऱ्याचें थोडेंसें पाणी पिऊन चालण्यास सुरवात केली **रामबन** हें समुद्रसपाटीपासून ३५३५ फूट उंचीवर आहे येथे ६५०० फूट उंचीचा डोंगर उतरून आलों होतों आतां पुन्हां चढण्यास आरंभ झाला इकडचा प्रवास म्हणजे एक डोंगर उतरून झाला कीं दुसरा चढावयाचा व तो उतरून झाला कीं तिसरा चढावयाचा हा क्रम सारखा चालावयाचा. वाटेंत पाण्याचे लहान लहान प्रवाह आडवून त्याच्या जोरावर चाललेल्या पाणचक्क्या दिसत होत्या. परतु **नेपाळ** प्रांताइतक्या जास्त प्रमाणांत मात्र नव्हत्या ह्या प्रांतांत आलेले नवीन प्रवासी बहुधा वाटेंत अमांशानें अजारी पडतात कारण तें मातींतून वाहात आलेलें गढूळ पाणी तसेंच पितात. पाणी गाळून प्यालें असतां, अजारी पडण्याची भीति नसते पाणी गाळून पीत जा ही सूचना देताना–जल पीना छान कर और गुरू कर ना जान कर–ही हिंदी म्हणजे " वस्त्रपूतं पिबेत् जल " संस्कृत म्हण सांगण्याची त्यांची चाल आहे परंतु ह्या गोष्टींची माहिती मी **नेपाळ, हरिद्वार, डेहराडून** वगैरे भागांतून प्रवास करिताना मजला झाली असल्यामुळें परमेश्वर कृपेनें अजारी पडण्याची वेळ माझ्यावर आली नाहीं इकडील लोकांची चौर्य कर्माकडे फारशी प्रवृत्ति दिसत नाहीं कारण दुकानदार दुकानापुढें फळ्याच्या ऐवजी नुसतें पोतें लावूनच झोंपीं गेला होता. हें ठिकाण साधारणत पुण्या इतक्याच उंचीवर असल्यामुळें दुपारीं पुन्हां उन्हाचा त्रास होऊं लागला. **रामबन श्रीनगर**पासून १०६ मैल लांब आहे ९९ व्या मैलावर एक डाक बंगला आहे **रामबन**पासून सुमारें १०–११ मैलावर एक सुंदर बांधलेलें कुंड व धबधबा लागतो. उन्हाच्या त्रासानंतर हें कुंड लागल्यामुळें अत्यानंद झाला व कपडे काढून येथें मनसोक्त स्नान उरकलें. पाणी गारच होतें, परतु कडक ऊन पडलें असल्यामुळें फारसा त्रास झाला नाहीं. कांहीं वेळ विश्रांति घेण्याचें ठरविलें जवळचा रस्ता वाहून गेल्यामुळें तो बांधण्याचें काम चाललेंच होते तेव्हां मजुरांशीं थोडा वेळ गप्पा मारल्या वाटेंत ठिकठिकाणीं मजूर भेटत असत. मजुरी रोजीं ६ ते ८ आणे सामान्यत त्यास मिळते अंगावर फाटके कपडे, मळकट शरीर पाहून त्यांची कींव येई. एवढ्या थोड्या मजुरींत कपड्यांना खर्च करून त्यांनीं प्रपच कसा करावयाचा, हा एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे

मजूर जातीने मुसलमान असूनही त्यांची वागणूक अत्यंत सभ्यपणाची आढळून आली आपल्या इकडल्या मुसलमानांत दिसणारा उर्मटपणा त्यांच्यांत आढळला नाहीं व ह्यावरून Religions are many but reason is one ह्या म्हणीची सत्यता पटली व धर्म हा मनुष्याची नीतिमत्ता बिघडविण्यास जितका कारणीभूत होतो, त्यापेक्षां जास्त धर्मोपदेशक हेच लोकांची नीतिमत्ता बिघडवितात हा गोष्ट ध्यानांत आली. कारण इकडे राजाश्रयाच्या अभावीं **मुल्ला मौलवींचें** बंड नाहीं. **अमेरिकेंतील** ख्रिस्ती भटास गुलामगिरी देवास आवडते असा आधार **बायबलांत** सांपडत असे आंघोळीनंतर पुन्हां हुषारी वाटली पुढचा मुक्काम **रामसू**–हें ठिकाण कुंडापासून सुमारे ५ मैलांवर आहे–येथे करण्याचे ठरविलें आतां पुन्हा हवेंत फरक होऊन पाऊस पडण्यास सुरवात झाली रस्त्यावरचे मजूर तसेच काम करीत होते थंडी, वारा व पाऊस ह्यांतच त्यांस काम करावें लागते, त्यामुळें त्यांची शरीरें अत्यंत कणखर बनलेलीं दिसलीं वाटेंत मधून मधून घरें लागतच होतीं प्रथम निघताना **चिनाब** डाव्या हातास व डोंगर उजव्या हातास असा रस्ता होता पुढे चिनाब सुटून तिला मिळणाऱ्या **पिशलडी** नदीच्या काठानें रस्ता चालला होता क्षणांत पाऊस, क्षणांत अभ्रे,क्षणांत ऊन असा प्रवास करीत करीत संध्याकाळीं ५ च्या सुमारास **रामसू** ह्या नांवाच्या गांवीं येऊन पोहोंचले ह्याची उंची ८०७० फूट आहे हें गांव एका धबधब्याच्या कांठीं वसलें असून एक मोठी नदीही जवळून वाहात आहे येथून मुसलमान वस्तीचे प्रमाण वाढत वाढत चाललें आहे पोषाखावरून हिंदू अगर मुसलमान ओळखणें कठीण होत चाललें **रामबनच्या** मुसलमानास धर्मशाळा विचारल्याबद्दल राग आल्याचे पाहिल्यावरून येथे आल्याबरोबरच एका मुसलमान कान्ट्रॅक्टरचें मोठें घर दिसले त्यासच जेवण करण्याच्या व निजण्याच्या जागेबद्दल विचारिलें त्यानींही जेवण करण्यास व निजण्यास जागा दिली जागेजवळच एका सुंदर झऱ्यातून साखरें पाणी वाहात असून पाण्याच्या जोरावर पलीकडे एक पीठ दळण्याची चक्कीही चालू होती त्यास जागेबद्दल विचारिले तेव्हां तेथें एक **पण्डित आनंदराम** म्हणून गृहस्थ बसले होते मी मुसलमानास जागेबद्दल विचारितों आहे तस्मात् मी सुद्धां मुसलमानच असलों पाहिजे असा त्यांचा ग्रह झाला कारण माझा पोषाख थोडा त्यांच्या मुलखाच्या मानाने चमत्कारिकच होता, म्हणून त्यांनीं माझी चवकशी केली नाहीं बाजारांतून शिधा घेऊन आलो व कपडे वगैरे काढून स्वयंपाकाच्या तयारीस लागलों. कपडे काढल्यावर माझ्या गळ्यांत जानवें पाहून पंडित आनंद रामजीस आपली चूक कळून आली व त्यांनीं माझ्याजवळ येऊन माझी विचारपूस करण्यास सुरवात केली व मी **हिंदू** असून **महाराष्ट्रीयन ब्राह्मण** आहे हें त्यास समजतांच त्यांनीं येथें आतां स्वयंपाक हातानें करूं नका, आमच्याकडेच भोजन करा असें सांगितलें मी मांसाहारी नाहीं हें मला त्यास सांगावें लागलें मग त्यांनीं निर्मांस भोजन तयार करण्यास आपल्या मनुष्यास सांगितलें पण्डितजी हे एक मॅट्रिक पास

झालेले काश्मिरी ब्राह्मण आहेत ते येथें स्पोर्डिंग आणि कंपनींत (लाकडें कापण्याच्या) नोकर आहेत त्यांची मंडळी **श्रीनगरास** असतात ते येथे एका पंजाबी गृहस्थाकडे जेवतात. त्यांस कंपनींत ६० रु पगार मिळतो मी गेलो त्याच दिवशीं त्यांजकडे **पं दीनानाथ मोझा** नांवाचे फारेस्टर पाहुणे आले होते ह्या प्रांतांतील लोकां-कडे जेवण्याचा हा माझा पहिलाच प्रसंग होता जेवणास भात, रोटी व डाळ (गोडें वरण) असे तीन पदार्थ होते भूक लागल्यामुळें सर्वच पदार्थ चांगले लागले गांवांत पत्ते खेळण्याचा अड्डा आहे तेथे पत्ते खेळण्यासही गेलों आपल्याकडील पद्धतीनेंच खेळ-तात गावात ब्राह्मण लोकांची वस्ती बरीच आहे पण्डितजींनीं बऱ्याच मंडळींची व माझी ओळख करून दिली. प्रत्येक जण गुडगुडी ओढण्यास देई, मी मात्र तें नाका-रिलें एकाच नळीस सर्वांनीं तोण्ड लावून ती ओढणे मजला पसत नव्हते मग मंडळी मजला सिगारेट देत असत **रामसू** हे डोंगराच्या उतरणीवर व नदीच्या कांठावर वसलेले गाव असल्यामुळे येथाल सृष्टिसौंदर्यही अवर्णनीय आहे. घरांची एक पाठ डोंगरास लागलेली व तीन बाजूस भितभिंती बांध-लेली एका खोलीची कोंदट घरे बरींच आढळलीं परंतु थंडीपासून सरक्षण करण्यास अशींच घरें पाहिजेत. उन्हाळ्यांत घरांच्या छपरांवर खाटा टाकून झोंपण्याची इकडील मंडळींची पद्धत आहे घरावर कौलें नसून तीं वरतीं सपाट असून त्यावर माती पसरलेली असते व तीं एकावर एक अशीं बांधलेलीं अस-तात काहीं थोडीं दुमजली कौलारू घरेंही आहेत, परंतु अशी घरें थोडीं, कोंदट काळोखाची, बिन खिडक्यांचीं घरेच फार गरिबांची संख्या सर्वत्रच मोठी आहे आणि गरिबांची स्थिति सर्वत्रच अशी आहे जेवणापूर्वी पण्डितजींनीं काश्मिरी चहा करून दिला काश्मिरी चहा दूध न घालतांच घेतात हा चहा तयार करण्याकरिता आपल्या-कडे पाणी तापविण्यास असतात तसें लहान लहान बंब घरांतील माणसें असतील त्या मानानें असतात, त्यांत तयार करितात प्रत्येक घरीं २।३ बंब असावयाचेच. त्यांत निखारे टाकून वाटेल तेव्हां १०।१५ मिनिटांत चहा तयार होतो कांगरींत विस्त-वही सारखा जिवत असतो. पाण्यांत साखर, हिरवीं चहाचीं पानें हे मुख्य पदार्थ व ऐपतीप्रमाणें बदाम, बेदाणा, दालचिनी, सुंठ वगैरे पदार्थ टाकून पाण्यास १०।१५ मिनिटें उकळी येऊन झाली कीं तें पाणी तसेंच प्यावयाचें गाळण्याचा प्रघात नाहीं चहा पिण्याकरितां आपल्याकडच्या प्रमाणे चिनी मातीच्या भांड्यांचा उपयोग न करितां चहा पितळेच्या पेल्यांतच पिण्यास देतात पेला फडक्यावर ठेवून चहा पेल्यास ओंठ न लावतां प्याला पाहिजे ओठ लावल्यास भाजतो इतका चहा कढत असतो प्रथम प्रथम माझे ओंठ भाजले. परंतु पुढें मी वरच्यावर फुंकर मारून चहा पिण्याच्या कामांत तरबेज झालों चहापानानंतर शेकण्याकरितां शेगडी आली हिचें नांव कांगरी ही आपल्याकडे फुलांची परडी असते तशा आकाराची असते वरती परडी सारखें वेल विणून आंत एक मोठी पंतीसारखी खापराची वाटी ठेविलेली असते व तींत

विस्तव घालून ती शेकण्यास देतात कांगरी घरांतील प्रत्येक माणसागणिक एक असून शिवाय पाहिपाहुण्यांकरितां कांहीं जादाही असतात पाहुण्याचें पहिलें आदरातिथ्य त्यास शेगडी देणें, दुसरें गुडगुडी देणें, तिसरें चहा, व चौथें जेवण असा प्रकार इकडे आहे सुमारें ५० वर्षांपूर्वी चहा व गुडगुडी ह्याचा प्रसार फारसा नव्हता आतां तो दिवसेंदिवस वाढत चालला आहे १९१७ साली **नेपाळांत** फिरत असतांना तिकडे आईबाप बहीण भाऊ ह्या सर्वांनीं एकत्र बसून गुडगुडी ओढण्याची जी चाल आटळली, ती ह्या प्रांतांत पाहाण्यांत आली नाहीं नेपाळांत चहा फारसा आढळला नाहीं, तो इकडे फार आढळला चहाचें प्रमाण दिवसांतून २ ते १० वेळांपर्यंत वाढलें आहे, म्हणून लोकाचें दारिद्र्य दिवसेंदिवस वाढत चाललें आहे

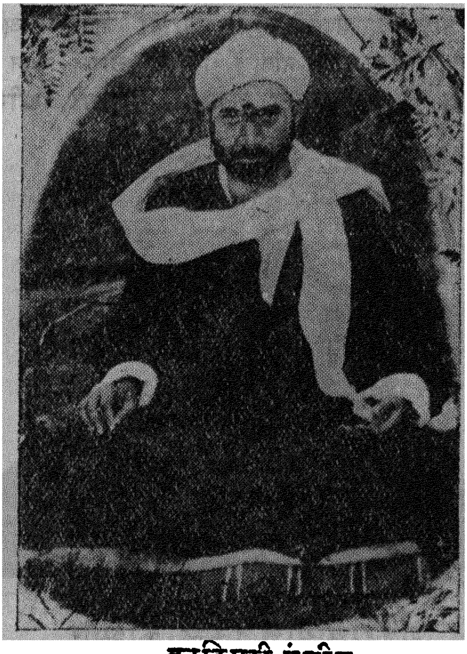
साखर किरकोळ ८० तोळ्याचा ८ आणे शेर भावानें विकली जाते पूर्वी नुसत्या शेगडीच्या उष्णतेवर काम भागत असे, आता चहाशिवाय उष्णता उत्पन्न होत नाहीं परंतु **चहा घेत घेत चहाविरुद्ध ओरड करणारे लोक आढळून येतातच** भोजनाकरिता ब्लँकेटाची योजना करितात, बसण्याकरिता एक ब्लँकेट पसरलें असून ताटें ठेवण्याकरिता दुसरें ब्लँकेट पसरलें होतें, त्यावर ताटें ठेविलीं ब्लँकेटावर चित्रावती घातल्या तर ब्लँकेट खराब होणार, न घालाव्या तर आपण ब्राह्मण नाहीं अशी शंका मंडळीस येणार, म्हणून थोडा विवंचनेतच पडलों म्हणून मला जेवणास आरंभ करण्यास सांगितलें असूनहि **आनंदरामजींच्या** आरंभ करण्याची वाट पहात बसलों. त्यांनीं भाताचें एक मुटकलें करून ताटाबाहेर ठेवून दिलें मग मीहि (चित्रगुप्त, यमधर्म वगैरे) सर्व मंडळींना एकत्र भोजन करण्याबद्दल प्रार्थना करून त्यांच्या संमतीची वाट न पहातां एक मुटकलें ताटाबाहेर ठेविलें व भोजनास आरंभ केला **जम्मू** प्रांतांत गोषाची चाल असल्यामुळें वाढण्याचें काम पुरुषाकडेच होतें. जेवण व्यवस्थितपणें पार पडलें दुसऱ्याचें होईपर्यंत थांबण्याची चाल इकडे सुद्धां आहे, हात धुणें ताटातच उरकलें मात्र मागून हातावर घालण्याकरिता थोडें स्वच्छ पाणी मिळालें रात्रीं पंडितजींनीं एक मोठी खाट व अनेक पांघरुणें दिल्यामुळें झोंप फार चांगली लागली शेगडीची व्यवस्था होतीच निजण्यास जागा उघड्यावर पडवींत मिळाली होती अनोळखी मनुष्यास घराच्या आंतील भागांत जागा क्वचितच मिळते व अनोळखी माणसानें तशी अपेक्षाहि करूं नये पाहिजे तर एकादें पांघरूण जास्त मागून घ्यावें व कोणी आंत जागा देण्यास तयार झाला तरी शक्य तोंवर नाकारावी म्हणजे तो एक प्रकारच्या जबाबदारींतून मुक्त रहातो सकाळीं उठून प्रातर्विधि उरकल्याबरोबर पंडितजींची जाण्याबद्दल आज्ञा मागितली परंतु चहा व जेवण झाल्याशिवाय मी तुम्हांस सोडणार नाहीं, असें पंडितजींनीं मनापासून आग्रहपूर्वक सांगितल्यामुळें जाण्याचा बेत पुढें ढकलला कारण घर सोडल्यापासून वाटेंत बराच त्रास झाला होता विश्रांतीची जरूरी होतीच, ती अनायासें चालून आल्यावर तिला माघारी कोण दवडणार? पंडितजी व त्यांचे स्नेही ह्याजपाशीं अनेक

विषयावर गप्पा झाल्या इंग्रजी हीच सर्वांची एक भाषा होती ह्या प्रवासात प्रथम तीन दिवस बराच त्रास भोगल्यानंतर पंडितजींच्या रूपानें परमेश्वरानेच मला भेट दिल्याचा भास झाला कारण त्यांनी सकाळी गरम चहानंतर उत्तम जेवण व जाताना पुढल्या ३ मुक्कामाच्या जागी त्यांच्या ३ स्नेह्यास ओळखीच्या व मदत करण्याबाबतच्या चिठ्ठया दिल्या इकडील प्रांतात फिरताना अन्नापेक्षा वस्त्र व निवाऱ्याची जागा ह्या दोन गोष्टी दुसऱ्यापासून मिळवाव्या लागतात हिंदुस्थानात इतर ठिकाणी फिरताना मला ह्या दोन गोष्टींची जरूर भासली नाहीं कारण सामान्य थंडीस तोंड देण्याइतकें वस्त्र पाठीवर वागवून प्रवास करिता येतो व धर्मशाळा नसल्यास उघड्या जागेवर झोपल्यानें काहीं बिघडत नाही थंड प्रदेशात तसे चालत नाही अन्नाकरिता ह्या प्रवासात मजपाशी थोडेसे पैसे होते नसते तरीहि प्रवासात हाताने जेवण केल्यास २।३ आण्यापेक्षा जास्त खर्च येतहि नाही हिंदुस्थानच्या कोणत्याहि भागात बायकाकडून भिक्षा जरूर मिळते पंडितजींच्या उदार अंतःकरणाची साक्ष त्यांच्या पुढील वाक्यावरून मजला चांगलीच पटली ते म्हणाले “ तुम्हास कोणतीहि अडचण प्रवासात आल्यास मजला कळवा ती मी दूर करीन पैसे लागल्यासहि कळवा पाठवीन ” मी ह्याबद्दल त्यांचे अत्यंत आभार मानले व लगेच सांगितले की, पैसे पाठविण्याच्या संकटात मी तुम्हास कधीहि घालणार नाहीं परंतु वाटेत हातपाय अडल्यास मात्र मजला माणसाची जरूर लागेल माझ्या देशात तार केली तरीहि माझे स्नेही येथें येऊन पोहोंचण्यास ८ दिवस लागतील पैसे ताबडतोब येतील अशा संकटाच्या वेळीं मी परमेश्वरास हाक मारणारच होतो आता त्याच्या बरोबर तुम्हासहि हाक मारीन कारण पुढे बर्फाचा पर्वत ओलांडावयाचा होता बर्फाचे पर्वत ओलांडताना मधून मधून अपघात होतात, ही माहिती झालीच होती सकाळचा चहा घेऊन थोडा फेरफटका करण्यास गेलों पंडितजींच्या एका स्नेह्याने चहाचे आमंत्रण दिले होते त्याजकडे चहा, वड्या वगैरे पाहुणचार झाला गावात पंडितजी बरेच लोकप्रिय आहेत भोजन उरकून मोठ्या दुःखाने पंडितजींचा निरोप घेऊन **रामसू** सुमारे ११ वाजता सोडले पंडितजींचे वय अवघे २८ वर्षांचे असून स्वभाव उदार व मनमोकळा व प्रकृतिमान उत्तम आहे पंडितजींसारखी माणसे विरळाच भेटतात आज ता ७।५।२९ ११ वाजले तरी सूर्यदर्शन नाहीं हवा थंड असून आकाशात सर्वत्र ढग दिसत होते रस्त्याच्या कडेने सारखे पाणी वहात होते मात्र पोटभर जेवण पदरात पडले असल्यामुळे चालण्याचा त्रास वाटला नाहीं १ वाजण्याच्या सुमारास पाऊस पडण्यास सुरवात झाली व बराच भिजलों जवळ छत्री नव्हतीच सतरंजीचाच छत्रीप्रमाणें उपयोग केला सतरंजीच्या ऐवजी घोंगडी घ्यावयास पाहिजे होती. परंतु ती चूक होऊन गेली होती. आता सुधारणे शक्यहि नव्हते पुढच्या प्रवासात सुधारण्याचे ठरविले थंडीने काकडून गेलों, परंतु विडीशिवाय उष्णता उत्पन्न करण्याचे दुसरें साधन नाहीं रामसूपासून १० मैलावर बनिहाल नावाचे मोठे गाव आहे येथे पोष्ट व तार ऑफिस आहे मोठे

म्हणजे २५।४० घराचे पहाडी प्रदेशात वाटोवाट अंतराअंतरावर डोंगराच्या कपारीला माथ्यावर अशी वस्ती सारखी असते आपल्याकडची खेडीं ही पहाडी. प्रदेशातील मोठी गावे होत

गावाच्या अलीकडे १ मैलापासूनच भातशेतीस सुरवात झाली डोंगराळ प्रदेशात हिरवीगार थोडीशी सपाट जागा पाहून फार आनंद झाला गाव दिसल्यामुळें चहा वगैरे मिळून श्रमपरिहार होण्याची व थोडीशी उष्णता अंगात उत्पन्न होण्याची आशा वाटू लागली ३ च्या मुमारास गावात पोहोंचलों पंडित **आनंदरामजींनी बनिहाल** येथील तारमास्तर **पंडित दिनानाथ** ह्यास चिठ्ठी दिली होती व त्याजकडे रहाण्याबद्दलहि मजला सांगितलें होतें, परंतु ३ तास दिवस अंगावर असल्यामुळें येथून ४॥ मैलावर असलेल्या **टकिया** नावाच्या गावीच मुक्काम करण्याचे मी ठरविलें होते **आनंदरामजींनी** चिठ्ठी इंग्रजीत लिहिली होती व तींत " एक सभ्य गृहस्थ दुसऱ्या सभ्य गृहस्थाची जशी व्यवस्था ठेवतो तशी व्यवस्था ह्याची ठेवा " असें मुद्दाम लिहिले होते. मी राहणार नव्हतोच, परंतु चिठ्ठी आणलीच आहे तर ती त्यास द्यावी व आणखी एका काश्मिरी गृहस्थाजवळ विचारविनिमय करावा, थंडीनें व पावसानें त्रास दिलाच आहे अर्थात् चहा विचारला तर तो घ्यावा व मार्गस्थ व्हावे, असा विचार करून पोष्टात गेलों पोष्टमास्तरनी पंडितजी घरी गेले आहेत आमचा मनुष्य तुम्हास त्याचे घर दाखवील असे म्हणून एक मनुष्य देऊन माझी त्याजकडे रवानगी केली मजला रस्त्यावर उभे राहण्यास सागून बरोबरचा मनुष्य चिठ्ठी घेऊन माडीवर पंडितजी रहात होते तिकडे गेला मी रस्त्यावर काही तरी निरोप येईल म्हणून वाट पहात १५।२० मिनिटे पावसात भिजत तसाच उभा राहिलो बरीच मंडळी गॅलरीत येऊन मजकडे पाहून गेली, परंतु कोणी मजला वर बोलाविले नाहीं किंवा काही निरोपहि दिला नाही कारण माझा पोषाख त्यानीं मला वर बोलवावे असा नव्हता त्याना मी कदाचित् सभ्य गृहस्थच वाटलों नसेन कारण आमच्याकडे साधारणत पोषाखावरून सभ्यपणा ठरविला जातो अर्थात् त्याचा उघड अर्थ असा होतो कीं, चागला पोषाख करणारा श्रीमंत हा वाईट पोषाख करणाऱ्या गरिबाहून जास्त सभ्य असणार परंतु मी १९१६ साली सर्व हिंदुस्थानभर भिक्षा वृत्तीनें केलेल्या प्रवासाच्या वेळीं भिकाऱ्याच्या मेळ्यात, अन्नछत्रात, धर्मशाळेंत, काळ काढला आहे दारापुढें उभें राहून मिळालेली भाकरीहि चाखली आहे व स्काउट मास्तरचें काम करीत असताना गव्हर्नरसाहेबाच्या बंगल्यावरची ॲटहोम पार्टीहि झोडलेली आहे अनेक छोट्यामोठ्या सरदार संस्थानिकाशींहि माझा सबंध अनेक कारणास्तव आला आहे माझा पूर्ण अनुभव असा आहे कीं, उत्तम पोषाखाच्या श्रीमंतापेक्षा साध्या पोषाखाचे गरीबच जास्त सभ्य असतात बोल्शेव्हिकाचें तत्त्वज्ञान असेंच आहे कीं, **दुसऱ्याचे श्रम फुकट घेतल्याशिवाय कोणास श्रीमंत होतांच येत नाहीं.** व दुसऱ्यास फुकट राबून घ्यावयाचे म्हणजे सभ्यपणा, सदसद्-

विवेकबुद्धि यास फाटा द्यावाच लागतो २० मिनिटांनी वाट पाहून पुढे चालण्यास सुरवात केली परमेश्वरानें सर्व प्रकारचे लोक ह्या जगात निर्माण केले आहेत ह्याचा अनुभव पूर्वीच्या प्रवासात अनेकवार आलाच होता त्याची नवी आवृत्ति निघाली इतकेंच हें सागण्याचा हेतु इतकाच आहे कीं, जगात सर्व प्रकारचीं माणसें भेटतात नंतर चहाच्या दुकानाची चवकशी केली एक हिंदूचें फराळाचे दुकान होतें, परंतु त्याजकडे चहा नव्हता म्हणून एका मुसलमानाच्या दुकानातून चहा पाव वगैरे जिन्नस घेऊन खाल्ले व चालण्यास आरंभ केला

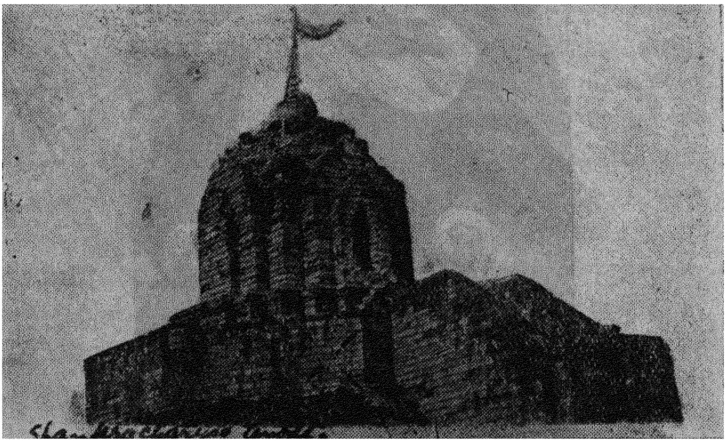

काश्मिरी पंडीत

बनिहालपासून सुमारे ३ मैल गेल्यानंतर **श्रीनगरा**पासून ८० व्या मैला वर एक पूल लागतो, त्या पुलापासूनच उजव्या हातास टेलिग्राफची तार गेली आहे. तेथून रस्ता उजव्या हातास फुटतो रस्ता, माणसे, बकरीं, घोडे वगैरे जाण्यासारखा आहे घोड्यावर बसून जाणे धोक्याचेच आहे येथून **बनिहाल** ह्या नावाच्या घाटास सुरवात होते हा घाट सडकेनें गेल्यास सुमारे ३० मैल आहे हा घाट **पिरपंजाल** नामक नेहमीं बर्फानें आच्छादिलेला मोठा पर्वत ओलाडण्याकरितां बाधला आहे

मी मधल्या रस्त्याने जावयाचें ठरविलें कारण मधल्या रस्त्याने **व्हेरीनाग**

नांवाचें **काश्मीरमधील** रम्य ठिकाण सुमारे १४।१५ मैल पडतें तेंच सडकेनें गेल्यास सुमारें ३२ मैल पडतें ह्या मधल्या वाटेस **डंडी** म्हणतात मी **व्हेरीनागला** जावयाचें आहे असें सांगितल्याबरोबर लोक लगेच सांगत " हाँ टकियासे डंडी चलती है उसीसे जाव " सडकेपासून मैल दीड मैलावर साधारणपणे थोड्याशा उंचीवर **टकिया** या नांवाचें खेडे आहे ह्यापुढे मात्र **व्हेरीनाग**पर्यंत वस्ती नाहीं ह्या गावात मुसलमानाचीं ५।६ व हिंदूचीं ३।४ मिळून ८।१० घरें आहेत येथे पी. डब्ल्यू डी चा स्टोअर आहे त्याचे ओव्हरसियर **पंडित सर्वानंद** येथें राहातात त्यांसच **पंडित रामजींनीं** चिठी दिली होती. चिठी उर्दूत होती येथे संध्याकाळीं ५॥ च्या सुमारास पोहोचलो सडकेनें **व्हेरीनागला** जावयाचें असेल, तर ३० मैल घाट ओलांडल्यावर लोअरमुंडा ह्या नावाचें ठिकाण लागते येथून **व्हेरीनागला** स्वतंत्र सडक आहे व तेथून व्हेरीनागचे अंतर १॥ मैल आहे **श्रीनगर** पाहाण्यास

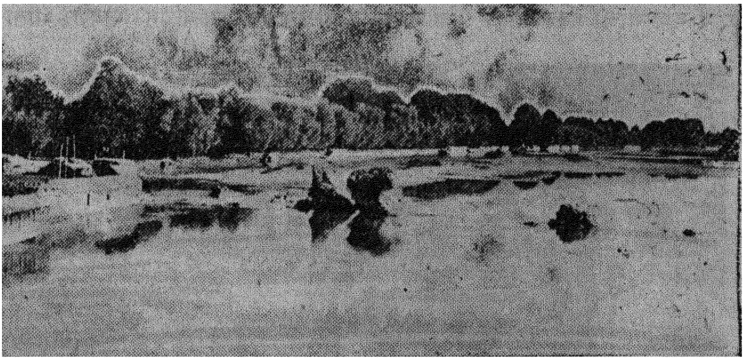
शंकराचार्यांचें देऊळ, काश्मीर

आलेले प्रवासी **व्हेरीनाग** पाहिल्याशिवाय जातच नाहींत व्हेरीनाग ते श्रीनगर अंतर ५० मैल आहे म्हणजे मी वाटेतच हे गाव घेतल्यामुळें माझा १०० मैलाचा हेलपाटा वाचला. असो पंडितजी खिडकीजवळ निर्णयसागरचा बृहत्स्तोत्ररत्नाकर, लक्ष्मीवेंकटेश्वरची मार्थ गीता, वगैरे पुस्तकें वाचीत बसले होते त्यास चिठी दिली त्यांनीं बसण्यास सांगितले परंतु विचारपूस वगैरे कांहीं केली नाहीं थोडासा चमत्कारच वाटला परंतु **टकिया** हे ठिकाण **पिरपंजाल** ह्या बर्फाच्छादित पर्वतावरच वसले असल्यामुळे येथे थंडीचे प्रमाण फारच वाढले होते कोणाच्या तरी घराचा आश्रय करणे जरूरच होते म्हणून तसाच बसलों

काहीं वेळाने पंडितजी काहीएक चवकशी न करिता बाहेर निघून गेले ते टकि-

यास एकटेच राहातात मीही आपली पडशांतलि सार्थ गीता काढून वाचीत तेथेंच लवंडलों काहीं वेळाने पंडितजी परत आले माझें पुस्तक पाहून काय वाचता म्हणून विचारिले मी ' गीता ' म्हटल्याबरोबर तुम्हास गीता समजते काय ? असा त्यानीं प्रश्न केला माझी गीता सार्थ होतीच शिवाय **डॉ. भांडारकरांचीं** दोन पुस्तकें, थोडासा **रघु** व थोडेसे **उत्तररामचरित** ह्याचें अध्ययन परीक्षेकरितां करावें लागलें असल्यामुळे साधारण समजतें असे मी सागितलें

ह्या प्रातात सर्व पत्रव्यवहार उर्दूत चालतो काश्मिरी लोकाची **शारदी** नावाची भाषा आहे परंतु तिला स्वतंत्र लिपी नाही व तींत ग्रंथसंपत्तीही नाहीं नुकतेच काहीं ग्रंथ **शारदी**मध्ये झाल्याचें समजले देशभाषा **उर्दू** व दुसरी भाषा

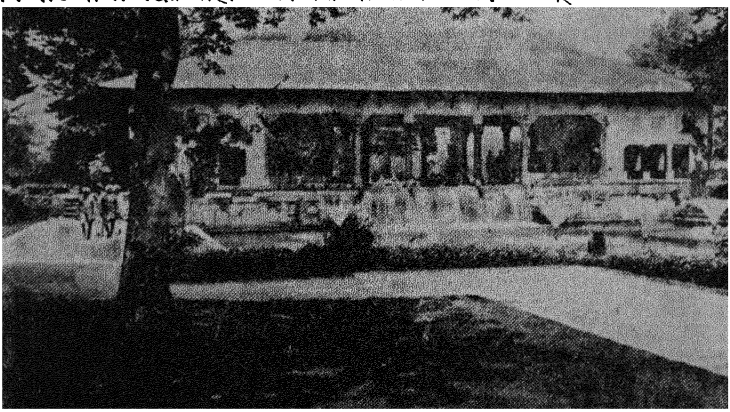

गंधारबल. [लॅंबर्ट काश्मीर

पर्शियन ह्याच्या अध्ययनामुळे सस्कृत इकडल्या मडळीस कळण्यास त्रास पडतो आपल्याकडील भाषा सस्कृतपासून निघाल्या असल्यामुळे आपल्याकडील मंडळीस संस्कृत लवकर कळते आपणास सस्कृत यावे, अशी इच्छा असलेली बरीच मडळी इकडे आहेत. प्रत्येक पंडिताजवळ **बृहत्स्तोत्ररत्नाकर व गीता** हीं पुस्तकें आहे-तच गीतेचा अर्थ सागण्याबद्दल बऱ्याच मंडळींनी आग्रह केला मीं गीतेचें अध्ययन केले नसल्यामुळें, मला अर्थ सागतांही आला नसता, परंतु बरोबरची गीता सार्थ असल्यामुळें व मंडळी संस्कृत जाणणारी नसल्यामुळें माझा बचाव झाला त्यांस तर मी **गीतावाचस्पतीच** वाटलों मी आपली खरी किंमत जाणूनच होतों. श्लोकाचा खुलासा हिंदींत अगर इंग्रजीत करीत असे दोन्ही भाषा मी घरींच तयार केल्या आहेत. त्यांवर शाळेचा संस्कार नाहीं म्हणून त्यावर प्रभुत्व नाहींच परंतु आलेल्या प्रसंगास तोंड देणें, भागच पडत असे **पायीं प्रवास करणाऱ्या हिंदूजवळ गीता अवश्य पाहिजे. गीताभ्यासी तिकडे गेल्यास त्याची चांगली चहा होईल.**

पंडितजींनीं गीतेंतील कांहीं श्लोकांचा अर्थ विचारला तो त्यांस यथाशक्ति सांगितला परंतु त्यास पटला नंतर लहानपणीं पाठ केलेली बृहत्स्तोत्ररत्नाकरातील कांहीं स्तोत्रें पंडितजींस पाठ म्हणून दाखविलीं मग त्याचा माझ्याबद्दल चांगला ग्रह झाला व ते खुलेपणानें मजपाशीं बोलूं लागले प्रथम त्यानीं चहा विचारला मी लगेच संमती दिली चहा पिण्याकरिता तेथे एक वैष्णव पंडिताचें किराणा मालाचें दुकान होतें तेथें मजला पंडितजी घेऊन गेले वैष्णव पंडित मांसाहारी नसतात म्हणून त्याजकडेच माझी जेवणाची पण सोय करण्यांत आली **सर्वानंदजी** कोठे जेवले, तें समजलें नाहीं ते शाकाहारी नसावेत थंडीचा जोर सारखा वाढत चालला होता, परंतु गेल्यापासून कांगरी मिळाली होती तिच्या आश्रयाने थंडीस तोंड देत होतों

येथे प्रथम काश्मिरी जेवण मिळाले काश्मिरात आपल्याकडच्याप्रमाणे वारंवार पदार्थ वाढण्याची पद्धत नाहीं जेवणाराच्या पोटाचा अंदाज बांधून पावशेर भाताचा

शालिमारबाग, श्रीनगर [लॅबर्ट काश्मीर

बळी व त्यावर उगीच लहानशा लिंबाएवढी कसली तरी पालेभाजी घालून ताट पाहुण्यापुढें आणून ठेवावयाचें ताट चांगलें मोठें असतें सतरा पंधरा पदार्थ करण्याची इकडे पद्धतच नाहीं पुन्हा भात अगर भाजी इकडील मंडळी घेत नाहीं. पाहुण्यास रीतीचें एकदा विचारतात. मी मात्र भाजी न विसरता मागून घेत असे सकाळीं एकदा भाजी व भात शिजवून तो दिवसभर खावयाचा भाजी चिरण्याची पद्धत नाहीं सबंध पानेंच शिजविलीं जातात स्वयंपाक बहुधा मातीच्या भांड्यात तयार करितात, व वाढण्याकरिता हीं मातीचींच भांडीं असतात ताटें मात्र धातूंचीं असतात काश्मिरी लोकाकडे जेवण वाटेल तेव्हा मिळूं शकते पोळी खाण्याची पद्धत इकडे नाहींच मी कोंकण प्रांताचा राहाणारा असल्यामुळें व नुसता भात खाण्याची मजला सवय असल्यामुळें मजला त्रास पडला नाहीं. भाकरी अगर पोळी खाणारास हातानेंच

स्वयंपाक केला पाहिजे. निजण्याकरिता खाट व ४।५ ब्लँकेटें पंडितजींनीं दिल्यामुळें **झोप फार** चागली लागली. अंथरूण पाहुणा घालीत असता त्यास मदत करण्याची चाल इकडे सर्वत्र आहे पाहुण्याचें आदरातिथ्य फार चागलें करितात

सकाळीं पंडितजींचा निरोप घेऊन व त्याचे आभार मानून सुमारें ७ वाजता बाहेर पडलों चहाची सोय झाली नाहीं डोंगर चढण्यास आरंभ केला मेंढरे, घोडीं, माणसें ह्याची रहदारी होतीच ता ८।५।२९ आज सारखा चढाव सुरू झाला होता आता चढाव संपेल अशी कल्पना करीत सारखा चढत होतों प्रत्येक क्षणास थंडीचें प्रमाण वाढत चाललें होतें आकाश आभ्राच्छादित असल्यामुळे सूर्यप्रकाशाचाही काहीं उपयोग होत नव्हता. सर्वत्र बर्फाच्छादित पर्वत दिसत होते मधून मधून पाऊसही भेट देत होता वारा तर मनस्वी सुटला होता वाटेत विसावा घेण्याकरिता २।४ फर्लांगाच्या अंतरानें दगडी धर्मशाळा १०×१० फुटाच्या बाधलेल्या आहेत. ह्या धर्मशाळाचा, निवाऱ्याची घाणेरडी जागा, ह्यापेक्षा जास्त उपयोग नाहीं आत मेंढराच्या वास्तव्यामुळें फार घाण असते सारखा ३।८ तास चढत होतों घड्याळ व रस्त्यावर मैलाचे दगड नसल्यामुळें किती वेळ चाललो व किती मैल चाललों ह्याचा पत्ताच लागत नव्हता खांद्यावर १२।१३ शेराचा बोजा घेऊन उपासपोटीं चालताना व चढताना संध्याकाळीं मजेत फिरावयास जाताना पडणारें चालीचे प्रमाण पडत नाहीं. मधूनमधून धर्मशाळाचा आश्रय करीत असे बहुधा तेथे एकादेंच मिनीट थाबत असे एकदा बसल्यावर उठावेंसेंच वाटत नाहीं, म्हणून हळूंहळूं का होईना पण सारखे चालण्याचा क्रम ठेविला होता चढाव म्हणण्यासारखा भयंकर नाहीं

चढाव संपून वरती गेल्याबरोबर **काश्मीरचें दर्शन झाले टकिया** हें गाव **जम्मू** संस्थानात मोडतें **काश्मीर** व **जम्मू** हीं दोन्हीं संस्थाने एकाच राजाच्या अमलाखालीं आहेत आता सर्वत्र पाढरी शुभ्र जमीन दिसत आहे अगदी हाताशीं असें बर्फ आजच पाहिलें बर्फात काठी मारून आतलें बर्फ खाऊन पाहिले दातातून कळा आल्या कारण बाहेर थंडी व ही पोटात थंडी तेव्हा **फार बर्फ खाण्याचा विचार सोडून दिला डोंगरावर पडलेलें बर्फ—मॉरिशसच्या साखरेसारखें असतें काठी मारल्यास सहज १।२ फूट आत** जातें वरचें बर्फ भुसभुशीत असलें तरी खालचें बर्फ वरच्या बर्फाच्या वजनानें घट्ट झालेले असतें व वितळण्याचे काम सुरू असतें जिकडेतिकडे पाणी वाहात होतें, इतर बर्फाच्छादित पर्वतावर झाडी दिसत नाहीं परंतु ह्या पर्वतावर मधूनमधून झाडेंही दिसतात समुद्रसपाटीपासून सुमारें ८००० फूट उंचीवरच्या प्रदेशावर नेहमीं बर्फ असतें **पिरपंजालची** उंची ११४०० फूट आहे अर्थात् तो नेहमीं बर्फाच्छादित असतो ह्या पर्वताच्या वरती वस्ती नाहीं

काश्मीरची शोभा उंचावरून पाहाण्याकरिता श्रीमंत व हौशी प्रवाशी **गुलमर्ग** अगर **पेहेलगांव** येथे जातात हीं ठिकाणें ८।९ हजार फूट उंचावर आहत व येथें राहाण्याकरिता हॉटेल्स असून मोटारने जाता येत असे तेथून दिसणारा

देखावा मजला **पिरपंजालच्या** शिखरावरूनच दिसल्यामुळे मी तिकडे जाण्याचा बेत त्यावेळीं तरी रहित केला पुन्हा योग आल्यास पाहूं येथून संपूर्ण **काश्मीरचें दर्शन होतें** चोहोंबाजूनी पांढरे शुभ्र बर्फाच्छादित पर्वत असलेला ८५ मैल लांब व ४१ मैल रुंदीचा काश्मीर हा सपाट प्रदेश आहे सभोंवतीं असलेल्या डोंगरावरील बर्फ वितळल्यामुळे काश्मिरात जिकडेतिकडे पाणीच पाणी झालें आहे चढण संपेपर्यंत सडक व मधला रस्ता ह्यांची गाठ पडत नाहीं परंतु चढण संपून उतरण्यास सुरवात झाली कीं मधून मधून सडकेने प्रवास करून पायवाटेस मिळावें लागतें घोडें व बकरी ह्यांच्या पावलावरून पायवाटेचा तपास लागतो सडकेचा उपयोग बहुधा मोटारीं करितांच होतो उतरूं लागल्याबरोबर कांहीं वेळाने सडकेवर असलेला एक बोगदा लागला बोगद्याचें काम १९२० सालीं पुरें झालें असून त्याची लांबी ६६० फूट आहे बर्फानें सर्व बाजू आच्छादिल्या असल्यामुळें बोगदा पाहून अत्यानंद होतो जणूं कांहीं एक बर्फाचें घरच आपण पाहात आहों, असा भास होतो

उतरताना बराच वेळ प्रवास बर्फांतून करावा लागतो रस्ता साफ ठेवण्याकरितां सरकारी माणसे आहेतच तीं बर्फ काढून टाकून रस्ता साफ करण्याचे काम करीतच असतात परंतु कांहीं ठिकाणीं बर्फाचे प्रमाण इतकें मोठें असते कीं, तें काढून टाकून रस्ता साफ करणे शक्य नसतें म्हणून वरचें भुसभुशीत बर्फ काढून साधारणतः पाय घसरणार नाहीं इतपत रस्ता बर्फावरून तयार केला होता घसरण्याची भीति वाटत असल्यामुळें अत्यंत जपून चालावें लागते नाहीं तर तेथेंच मोक्ष मिळावयाचा चालतांना पायास थंडी वाजून पायातून कळा येत होत्या गरीब लोक गवताचीं पायतणें

श्रीनगर [लँबर्ट काश्मीर.

घालून चालत होते ह्या पायतणास ११२ पैसे पडतात व तीं फारच थोडे दिवस टिकतात. परंतु पायांत न घालता चालणें अशक्यच असल्यामुळें, गरीब लोक तीं

घेतात माझ्या पायात कातड्याचे बूट होते, तेही भिजून गार झाले होते काहीं वेळ थाबल्यास पायात चालण्यामुळे उत्पन्न झालेल्या उष्णतेने ते थोडेसे सुकत पुन्हा चाल ण्यास सुरवात करावी, पुन्हा बूट भिजावे असा क्रम चालला होता. बर्फातून ४।५ फर्लांगापेक्षा जास्त प्रवास करावा लागत नाहीं व तोही एकसारखा न लागता मधून मधून करावा लागतो प्रथम त्याची मजाच वाटते पुढें त्याचा त्रास होऊं लागतो. परतु त्रासाची परमावधि होण्यापूर्वीच तो संपतो म्हणून कोणीही घाबरून जाण्याचें कारण नाहीं काहीं वेळानें पाऊस पडण्यास सुरवात झाली उतरण उतरत उतरत चाललों जिकडे तिकडे पाण्याने भरलेलीं शेते दिसत असून त्यात मुसलमान शेतकरी काम करीत होते दुपारीं सुमारें २ वाजण्याच्या सुमारास **व्हेरीनाग** नावाच्या अत्यंत सुंदर ठिकाणीं येऊन पोहोचलों. सुप्रसिद्ध मोगल बादशहा **जहांगीर** ह्याची इच्छा **काश्मीरमध्यें व्हेरीनाग** येथे जाउन प्राण सोडावा अशी होती, इतकें हें ठिकाण रम्य आहे ह्या ठिकाणाहून सबंध **काश्मीर** प्रातात खेळलेली **झेलम** अगर **वितस्ता** नदी निघते

काश्मीर.

काश्मीर प्रातास महत्त्व प्राप्त होण्याचीं कारणे अनेक आहेत. येथील हवा **इंग्लंड**सारखी आहे, म्हणून थोडी रजा मिळालेले इंग्रज येथें येउनच थंड हवेचा आनंद उपभोगितात कारण इंग्लंडला जाऊन जावे तर नमुन्यावारीच १ महिना जावयाचा. येथें २।३ दिवसात पोहोचिता येतें दुसरे ही एक समुद्रसपाटीपासून ५००० फुटावर असलेली सपाटभूमि आहे हिमालयात इतकी सपाटभूमि कोठेही नाहीं नुसत्या डोंगरास काहीं किंमत नसून ज्यावर वस्ती करण्यासारखी सपाटी आहे, त्या डोंगरास किंमत असते. तशी काश्मीरची परिस्थिती आहे काश्मीर हा प्रात इतका सपाट आहे कीं काश्मिरात होडीने एका ठिकाणाहून दुसऱ्या कितीही लाबच्या ठिकाणी जाता येतें कारण अनेक सरोवरें, पाट व ओढे सर्वत्र आहेत व ती एकमेकास जोडिलीं आहेत. पाण्याची लेव्हल सारखी राहावी म्हणून **झेलम**नदीवर मोठा बंधारा **श्रीनगर** जवळ बाधला आहे **व्हेरीनाग** हें एक लहानसे गाव आहे येथील झेलमनदीच्या उगमामुळें व सृष्टीच्या नैसर्गिक सौंदर्यामुळे ह्या गावास महत्त्व प्राप्त झालें आहे, काश्मिरात मोठाली गावें फारशीं नाहींत सर्व प्रातभर थोड्या थोड्या अंतरावर घरे आहेत आपल्या भागातील **गोंवें** प्राताचे काश्मिरशीं बरेंच साम्य, आहे गोवे प्रातातून प्रवास करतानाही ५।१० मिनिटाच्या अंतराने सारखी वस्ती लागते खाड्याचा सुकाळ आहे वाफर व लहान होड्याच्या सहाय्याने थोडक्या पैशात प्रवासही आटोपता येतो. खाड्याचें पाणी स्वच्छ आहे परंतु **काश्मीरचें** पाणी गोड असते व हें खारट असतें, इतकाच फरक सृष्टिसौंदर्यातही गोवे प्रात कमी नाही गोंवें प्रातात जसे जुलमाने बाटविलेले पुष्कळ ख्रिश्चन आहेत तसे काश्मिरात जुलमाने बाटविलेले मुसलमान आहेत असो

● दुपारीं २।२॥ च्या सुमारास व्हेरीनागमध्ये प्रवेश केला गावाच्या सीमेवरच काही पंडित मंडळी भेटली त्यास **पंडीत शंभूनाथ**–गावच्या पटवाऱ्याचे चिरंजीव–ह्याचा पत्ता विचारला कारण त्यास पंडित **आनंदरामजींनीं** चिठ्ठी दिली होती शंभूनाथजींचे बंधू त्या मंडळींत होते त्यानीं पंडितजी दुसऱ्या गावास गेले आहेत, उद्या

काश्मिरी स्त्री.

येतील असें सागून चिठी मागितली चिठी वाचून त्यानी एका गृहस्थाबरोबर माझी आपल्या घरीं रवानगी करून दिली व ते आपल्या कामास निघून गेले त्या गृहस्थानें मला पंडितजींच्या घरात नेऊन सोडले. व आपला मार्ग धरिला आता कठीण प्रसंग आला. घरात सर्वत्र स्त्री साम्राज्य होतें काश्मिरी स्त्रिया गोषा पाळीत नाहींत मी भीतभीतच घरात शिरलों एक वृद्ध बाई गुडगुडी पीत बसली होती तिने एक चटई पसरली होती तीवर बसण्याची खूण केली मीही पुढें काय होतें, ह्याचा विचार करीत विश्राति घेत स्वस्थ बसलो काश्मीरमधील घरे २ ते ३ मजली असतात जमीन पाणथळ असल्यामुळें तळमजल्याचा उपयोग सामान ठेवण्याकडेच फक्त होतो दुसऱ्या व

तिसऱ्या मजल्यावर वस्ती असते तिसऱ्या मजल्याचा स्वयंपाक करणें, जेवणें व गप्पा मारीत बसणे ह्याकडे उपयोग होतो व दुसऱ्या मजल्यावर रात्रीच्या वेळीं झोंपण्याची व्यवस्था असते

तिसरा मजला बहुतेक उघडा असतो दर २ फुटाच्या अंतरावर २।३ फूट लांबीची खिडकी असते व तीत काश्मिरी स्त्रिया काहीं तरी उद्योग करीत निदान गुड-गुडी पीत रस्त्याची मजा पाहात बसलेल्या असतात मी घराखालीं दिसल्याबरोबर पंडितजींच्या शेजारच्या घरातील स्त्रियानींच मजला वरती येण्याबद्दल सांगितलें परंतु मी तिकडे दुर्लक्ष करून पंडितजींकडेच आपला मोर्चा फिरविला. पंडितजीच्या घरात त्यांच्या मातुश्री–ज्या गुडगुडी पीत खिडकीजवळ बसल्या होत्या त्यांची पत्नी, त्यांची भावजय व एक २५।२६ वर्षांची बाई, त्यांची बहुधा बहीण असावी इतकी मंडळी व २।३ मुलेंही होतीं बहीण एक्या घमेल्यात पाणी घेऊन कपड्यास साबू लावण्याचें काम करीत होती व दोन्ही सुना स्वयपाकघरांतून बाहेर व बाहेरून स्वयंपाकघरात अशा कामानिमित्त येरझारा घालीत होत्या सासूबाईनीं बसल्याबसल्याच मला कांगरी देण्याबद्दल हुकूम सोडला, कांगरी आली शेकण्यास आरंभ केला तोंच एका सुनेनें मातीनें चटई पुढील थोडीशी जागा सारविली दुसरीनें लगेच भाताचा बळी व त्यावर थोडीशी भाजी असे ताट पुढे आणून ठेविलें चटणी–लोणचें-मिरच्यीं–वगैरे पदार्थांस कधींच सोडचिठ्ठी मिळाली होती तूप–दूध–वगैरेंचीही डाळ इकडे शिजत नाही तरीही थोडीशी चटणी व पेलाभर ताक ह्याचा लाभ झाला होता पंडितजींचे वडील एक श्रीमत गृहस्थ असून गावचे पटवारी असल्यामुळे त्यांजकडून हा जादा प्रमाणात आतिथ्याचा लाभ झाला होता असे मागाहून तपास करिता समजलें सकाळपासून पोटात अन्न नव्हते व थंडीही वाजत होती म्हणून ते जेवण अत्यंत रुचकर लागलें जेवण झाल्यानतर आघोळ करण्याकरिता काहीं कपडे काढून बाकीचें सामान तेथें ठेवून घराच्या बाहेर पाय काढला. काश्मिरी स्त्रिया बुरखा घेत नाहींत. त्या अत्यंत सुदर म्हणून प्रसिद्ध आहेत. घरात पुरुष मनुष्य कोणीही नव्हतें त्या सुंदर स्त्रियांच्या घोळ-क्यात मी परक्या प्रांताचा. त्यांची भाषा न जाणणारा मनुष्य सापडल्यामुळें जरासा गोंधळूनच गेलों होतों जशा स्त्रिया सुंदर तसेच पुरुषही मदनाचे पुतळेच असे सुदर आहेत इंद्रानें गंधर्व व अप्सरा ह्यास काहीं कारणास्तव मृत्युलोकात राहाण्याची शिक्षा दिली, तेंव्हा त्यानीं हा प्रांत मागून घेऊन येथें वस्ती केली अशी आख्यायिका आहे. शेतात काम करणाऱ्या शेतकऱ्याच्या बायका सुद्धा इतक्या सुदर आहेत कीं त्याचा जन्म जर ह्या आपल्या प्रांतात झाला असता तर ब्रह्मचाऱ्यानीं आपला बेत रहित करून लग्न करण्याचे ठरविलें असते, सन्याशानीं गृहस्थाश्रम पुन्हा स्वीकारण्याची खटपट केली असती व मोठमोठ्या श्रीमान् लोकानीं आपल्या कुलाचा विचार न करिता त्यांजपाशी सोयरिक जमवून टाकिली असती ह्या प्रांतातील बायकांच्या नादी लागून कित्येक साधु-संन्याशी **पाडर** प्रांतात कायमचे वस्ती करून राहिले आहेत म्हणतात परक्या

प्रांतातील मनुष्य तेव्हाच ओळखू येतो बाहेर पडून व्हेरीनाग बाग व झरा पाहाण्यास गेलों ते ठिकाण पंडितजींच्या घरापासून सुमारें १ मैल लांब होतें पाऊस पडतच होता कपडे गार झाले होते वाटेत **पंडित शंभूनाथ** ह्या नावाचे एक दुकानदार भेटले त्यानीं विचारपूस केली त्याजपाशीं बराच वेळ गप्पा मारिल्या रात्रीं भोजनास येण्याचें त्यानीं आमंत्रण दिलें. मी त्या स्त्रीसाम्राज्यात राहाण्यास तयारच नव्हतो. आमंत्रणाचा साभार स्वीकार करून बागेकडे मोर्चा फिरविला व्हेरीनाग येथूनच **झेलम** अगर **वितस्ता** नदीचा उगम एका टोंगरापासून झाला आहे हा डोंगर **पिरपंजाल** पर्वताला लागूनच पायथ्याजवळ आहे त्यावर सर्वत्र सुंदर झाडी आहे काश्मिरी भाषेंत नाग ह्या शब्दाचा अर्थ झरा असा आहे ह्या झऱ्यावरच एक अष्टकोनी पुष्करणी बांधली आहे हिची प्रत्येक बाजू सुमारे ६० फूट लांबीची भरेल पुष्करणींत सुमारें १॥ फूट व्यासाच्या झऱ्यातून सारखें जोरानें पाणी येत असतें व पुष्करणीपासून काढिलेल्या पाटानीं तें सर्वत्र सारखें सपाट्यानें वाहात असतें एक मोठा पाट पुष्करणीच्या समोर असलेल्या बागेंत नेला आहे व त्या पाटाचे आणखी लहान लहान पाट काढून तें पाणी बागभर खेळविले आहे. व पुढे तेंच पाणी गावभर पाट काढून खेळविले आहे म्हणून स्वच्छ, गोड व गार पाणी प्रत्येकास बिनकष्टीं वाटेल तितकें मिळण्याची सोय झाली आहे पुष्करणी २।३ पुरुष तरी खोल असावी पोहोण्याची बंदी नव्हतीच, परंतु थंडी इतकी वाजत होती की आंघोळीचा बेत केव्हाच रहित करून टाकिला होता पुष्करणीसभोवती मोठी भिंत असून तिला लागूनच निवाऱ्याकरिता सुमारें २०।२५ ओऱ्या बांधल्या आहेत कपडे काढून ठेवून स्नान करण्याची चांगली सोय आहे आत २ शिलालेख उर्दू लिपींत लिहिलेले आहेत एकांत **इ. स १६१९ मध्यें** जहांगीर बादशहानें ह्या ठिकाणास भेट दिल्याचा उल्लेख असून दुसऱ्यात ह्या ठिकाणाचें महत्त्व वर्णिलें आहे पुष्करणींत शिरतानाच आरंभीं एक इमारत मुख्य दरवाजावर बांधली आहे व डाव्या–उजव्या हातच्या ओऱ्यात काहीं देवाच्या मूर्तींची स्थापना केली आहे तेथें बरीच काश्मिरी पंडित मंडळी गप्पा छाटीत बसली होती. हें एक मोठें पवित्र तीर्थ असून येथे काही तरी धर्म करण्याबद्दल त्यानीं फार आग्रह केला मी त्यास रिकामें बसून चकाट्या पिटण्याच्या व आल्यागेल्या यात्रेकरूंस लुबाडण्याच्या उद्योगापेक्षा दुसरा एकादा उपयुक्त उद्योग करण्यास सांगितले कारण ज्य ठिकाणीं मोगल बादशहा सुंदर सुंदर स्त्रियासमवेत जलक्रीडा करीत असत तें ठिकाण एक पवित्र तीर्थ आहे हें ऐकून निदान इतिहासाभ्यासी तरी फसणार नाहीं. मी संस्कृतचें अध्ययन केले आहे काय वगैरे चौकशी त्यानीं केली असता मी ' हो ' ठोकून दिलें कारण त्यांच्या संस्कृत ज्ञानाची मजला माहिती झाली होती त्यात एक जण सामान्य संस्कृतज्ञ होता. त्यानें आपल्या वहीतून १।२ श्लोक वाचून दाखविले. श्लोक सोपे असल्यामुळें मी लगेच अर्थ सांगितला

त्यानीं लाकडापासून अग्निहोत्री विस्तव कसा तयार करितात ती माहिती

विचारली व करून दाखविता काय म्हणून पृच्छाहि केली. मी अदाजी माहिती सागितली परंतु करून दाखविण्याचें टाळलें मंडळींचा निरोप घेऊन पुष्करणीसमोरच असलेली बाग पहाण्यास गेलों बागेंत मुसलमान जातीचा एक माळी १२ रु दरमहावर काम करीत आहे बागेची व्यवस्था पगाराच्या मानानेंच तो ठेवितो निसर्गाची देणगी बागेस भरपूर असल्यामुळे परमेश्वरी कृपेनेंच बाग चागली दिसते अशा बागेची जर जादा खर्च करून व्यवस्था ठेविली तर ही बाग फारच मनोहर दिसेल ह्यांत शंका नाहीं परतु हा विचार व्यवस्थापकापुढें अद्याप आलेला दिसत नाहीं. बागेच्या दोहों बाजूस मोठमोठे चिनार वृक्ष आहेत व मध्यें अनेक रंगाच्या फुलाचीं झाडें लाविली आहेत सर्व बाजूंनीं पाटाचें पाणी वाहात आहे मोठा पाट बागेच्या मध्यावरून गेला आहे त्यावर पूर्वकालीं २ लहानलहान इमारती बाधल्या होत्या त्यापैकीं एक नुकतीच पडली आहे आणि दुसरी पडण्याच्या स्थितींत आहे बागेच्याजवळच एक प्रवाशाकरिता धर्मशाळा बाधलेली आहे जर कोठें सोय झाली नसती तर येथेंच उतरलों असतो

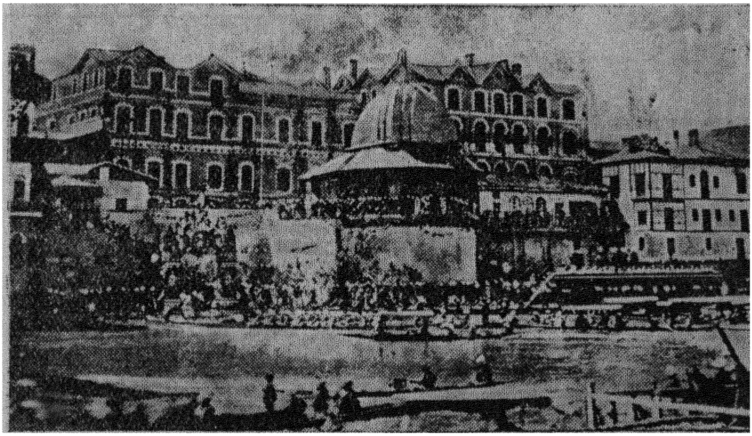
पलीकडे **श्रीनगराहून** आलेल्या २ दोन लॉऱ्या उभ्या होत्या त्याजपाशीं तपास करिता त्या श्रीनगराहून काहीं मंडळींनीं संबध भाड्यानें आणल्या होत्या मजला त्यातून जावयाचें नव्हतेंच येथून श्रीनगरपर्यंत चागली सडक असून अंतर सुमारें ५० मैल आहे. बाग पाहून गावात गेलो. बाजूने सारखें सपाट्यानें पाणी वाहात होतें पाऊस झिम्झिम् पडत होता. थंडी बरीच वाजत होती आता हा प्रकार रोजचाच होऊन बसला होता आज ता ८।५।२८ सर्व दिवसात चहा मिळाला नाहीं. गावात एक पोस्ट व तार आफिस आहे पंडित शंभूनाथ दुकानदार वाटच पहात बसले होते त्याचा इंग्रजी पाच इयत्तापर्यंत अभ्यास झालेला आहे घरात वयोवृद्ध वडील, मातुश्री, एक बहीण व दोन भाऊ व ते मिळून ६ माणसें वडील पटावारी होते, त्यानी आता पेनशन घेतलें आहे. त्याच्या १० रु माहिना पेनशनमध्यें ससार चालवून मुलाचे शिक्षण करणें त्यास अशक्य झाल्यामुळें पंडितजींनीं शाळा सोडून गावात एक ल्हानसें किराण्या मालाचें दुकान उघडलें आहे व संसाराचा भार आपल्या शिरावर घेतला आहे त्याजपाशीं बृहत्स्तोत्र-रत्नाकर व भगवत्गीता वगैरे पुस्तकें होतींच काहीं भागाचा अर्थ सागण्याबद्दल त्यानीं आग्रह केला. यथाशक्ति सागितल्यावर ते खूष झाले बऱ्याच ठिकाणची माहिती त्यानीं विचारिली दुकानावरून बरीच मडळी जात येत होती त्याजपाशीही विचार-विनिमय केला. पुष्कळ लोक **व्हेरीनागला** येतात, परंतु ते मोटारमधून येतात. पुष्करणी व बाग पाहून मोटारनें परत जातात गावातील लोकाशीं बोलण्याचा प्रसंग त्यास बहुधा येतच नाहीं. त्यामुळें—A down Country gentleman दक्षिण हिंदुस्तानातील एक गृहस्थ–पाहून त्यांस कुतूहल उत्पन्न होत असे संध्याकाळीं सामानसुमान घेऊनच पंडितजींकडे वस्तीस गेलों पडितजींचें घर दुकानापासून सुमारें एक मैल लाब होतें ओढे, दलदलीच्या जागा ओलाडीत ओलाडीत एकदाचा त्याच्या

घरीं पोहोंचलों घरासभोंवतीं सारखे पाण्याचे पाट वाहात असून सुंदर झाडीही होती त्याचें घर तीन मजली होतें घरात गरिबी बरीच दिसली परंतु घरातील मंडळींचें मन मात्र अत्यंत श्रीमंत दिसले त्याचे वडील एक भव्य गृहस्थ असून दाढी वाढविल्यामुळें ते एकाद्या साधूप्रमाणें दिसतात रोज गार पाण्याने ३ वेळा स्नान करून पूजा करीत बसण्याचा त्याचा नियम आहे ते जम्मू संस्थानास लागूनच राहातात तरीही त्यानी काश्मिरच्या बाहेर पाऊलही टाकिले नाहीं **जम्मूस** सुद्धा गेले नाहींत मी गेलों तो ते शेकत बसले होते लगेच मजलाही शेगडी–कागरी–मिळाली— " तुम्हास चहा व जेवण दोन्हीही देण्याचे ठरविले आहे, अगोदर काय पाहिजे " असें पंडितजींनीं विचारिलें. जेवणानंतर चहा घेणे मी पसंत केले इकडील चहाचा आपल्याकडील चहासारखा झोपेवर परिणाम होत नाहीं घरातील सर्व मंडळींनीं अत्यंत प्रेमळपणानें विचारपूस करून भोजनाची व्यवस्था ठेविली

माझें जेवण झाल्याबरोबर पंडितजी दुकानावर झोपण्याकरिता निघून गेले. कारण विचारिता चोराची भीति हें त्यानी सागितलें इकडील दुकानात बहुतेक सर्व माल मडक्यातून ठेवितात लोक अत्यंत दरिद्री आहेत कारण मुख्य पीक तांबडा तांदूळ रेल्वे स्टेशन २०० मैल लाब व गिऱ्हाईक त्याहून लाब पंजाब, संयुक्तप्रांत, सिंध इकडील लोक गहूं खातात महाराष्ट्र व बंगाल इकडे खपावयाचा तर तांबडा तांदूळ इतका लाब नेऊन विकणे परवडत नाहीं म्हणून तो काश्मिरातच विकावा लागतो व तो १ रुपयास १०।१२ शेरपर्यंत मिळू शकतो रेल्वेपासून २०० मैलावर लोक रहात असल्यामुळें सुधारणेचे वारें त्याच्यात फारसें शिरलें नाहीं म्हणून आर्य लोकाची साधी राहाणी अजून त्याच्यात जीव धरून आहे व अतिथिसत्काराची चालही सर्वत्र आहे म्हणून **काश्मीर** प्रातात मजला एकदा सुद्धा हातानें स्वयंपाक करावा लागला नाहीं जेवण झाल्यानंतर पंडितजींच्या वडिलाजवळ हिंदींत गप्पा मारीत बसलों. एकाच ठिकाणीं राहिल्यामुळें जरी त्याच्या विचारात एकदेशीपणा दिसून येत होता, तरीही सात्त्विक आर्य गृहस्थ कसा असतो, ह्याचीही साक्ष पटत होती ते वैष्णव असल्यामुळें मासाहारी नव्हते काश्मिरात शेंकडा ९० ब्राह्मण मासाहारी असतात. मजला मासाहारी ब्राह्मणाकडेही भोजन करण्याचा प्रसंग आला परंतु ज्याप्रमाणें आपल्याकडे कादा खाणारे लोक पाहुण्याची कादा खातो किंवा नाहीं, चवकशी करितात व मग त्यास कादा घालतात, तशीच इकडे पद्धत आहे मी बहुधा प्रथमच सागत असे कीं मी पूर्ण शाकाहारी आहे, हारामत्स्यीसुद्धा नाहीं त्यामुळें मजला अभक्ष्यभक्षण करण्याचा प्रसंग आला नाहीं निजण्याकरिता दुसऱ्या मजल्यावर गरिबीचाच परंतु भरपूर पाघरूण असलेला बिछाना मजला मिळाला होता त्यामुळे झोंप फार मजेदार लागली एक मातीची पंती तेवत ठेविली होती पंडित–श्रीधरभट्टजी–हें पंडित शंभूनाथजींच्या वडिलाचे नाव–त्याच खोलीत झोपले होते सुमारे ११ च्या सुमारास सहज जागा झालों, पाहातों तो पंडितजींची बायको त्याच्या पायावर पाय देत होती व हे तिचें

काम जवळजवळ तासभर चाललें होतें तिची पतिभक्ति पाहून मनास फार समाधान वाटले

सकाळीं उठल्याबरोबर रीतीप्रमाणे चहा वगैरे झाला मी लगेच पंडितजींच्या वडिलाजवळ पुढें जाण्याची गोष्ट काढली परंतु त्यांनी जेवण झाल्याशिवाय पुढे जाऊ नका, कदाचित् संध्याकाळपर्यंत जेवणाची सोय होणार नाहीं, मग पस्ताव्यात पडाल असे सांगून जेवण्याचा फार आग्रह केला व तुमच्याकरिता शक्यतितका लौकर स्वयंपाक करितो, असेही सांगितले. तेव्हा त्या वृद्ध व सात्त्विक गृहस्थाची आज्ञा मोडणे माझ्या जिवावर आले व त्याजकडे राहाणेही जिवावर आलें तरीही मी रुकार दिला. जिवावर येण्याचे कारण इतकेंच कीं त्या गरीब गृहस्थास जास्त त्रास देणे प्रशस्त वाटत नव्हते. त्यांनी आणखी काही इच्छा असल्यास कळवा, व्यवस्था करितो असेही सांगितले

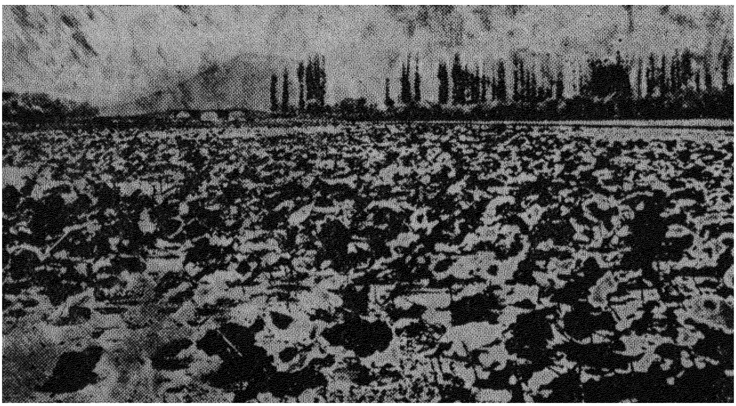

श्रीनगर येथील महाराजांचा राजवाडा

२ दोन दिवसात आंघोळ झाली नव्हती व गार पाण्याने स्नान करण्याची छाती हो नव्हती म्हणून स्नानास कढत पाणी मागून घेतलें त्यांनीं कढत पाण्याने स्नान करणे असल्यास ते निवाऱ्याच्या जागेत करा असे सांगितले व आपल्या गोठ्यात स्नानाची सोय करून दिला. उघड्यावर स्नान केल्यास ताप येईल असे ते म्हणाले गार पाण्याने उघड्यावर स्नान केल्यास हरकत नाहीं, असेही त्यांच्या सांगण्यात आलें जनावराकरिता सुद्धा चारी बाजूंनी बंद असलेली व खालीं भरपूर पेंढा पसरलेली जागा बांधलेली असते स्नान करून कांगरी घेऊन **पिरपजाल**कडे पाहात जेवण तयार होण्याची मार्गप्रतीक्षा करीत मोठ्या आरामाने बसलों पाहाता पाहाता पिरपजाल धुक्याने अगदी भरून गेला व मोठें वादळही तेथे झाले पुढे २ दिवस त्या रस्त्याची रहदारी बंद होती व त्या दिवशीही धुक्यात सापडून प्रवाशांचे फार हाल झाल्याचें

समजले. मी मात्र त्या पर्वतावरून शिरसलामत पार पडलो, ह्याबद्दल मी परमेश्वराचे अत्यंत आभार मानले यथाक्रम भोजन पार पडले. पंडितजींच्या मातुश्रींनीं आग्रह कर-करून भोजन घातले पुढे भोजन उरकून पंडितजींच्या वडील मातुश्रींच्या पायावर डोके ठेवून त्याचा निरोप घेतला पंडितजी आदल्या दिवशीं दुकानावर गेले होते ते १० वाजेपर्यंतही परत आले नव्हते मजला अद्याप १८।२० मैलाचा पल्ला त्याच दिवशीं (९-५-२८) गाठावयाचा असल्यामुळे निघणे जरूर होते, म्हणून पंडित शंभूनाथजींचे लवकरच लग्न होण्याची इच्छा त्यांच्या आईजवळ प्रदर्शित करून व लग्नास जरूर आमंत्रण करण्याबद्दल बजावून मार्गस्थ झालों

येथून १० मैलावर असलेली **आच्छाबल** नावाची बाग पाहाण्यास जाण्याचा विचार करून निघालो होतो **व्हेरीनागहून** एक डोंगर ओलांडून मधल्या वाटेनें

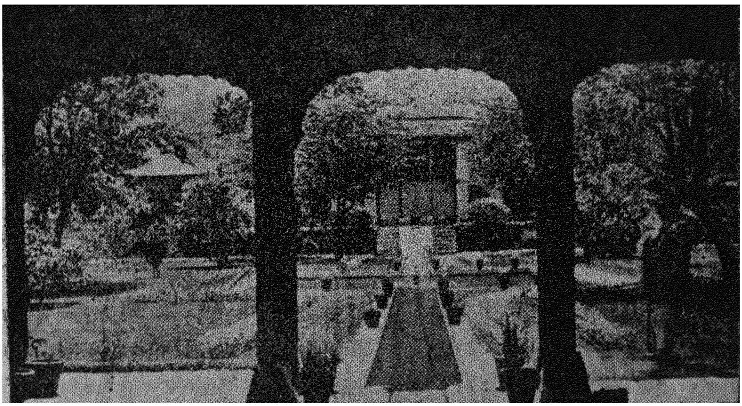

डाल सरोवर, काश्मीर.

गेलं असता आच्छाबल १० मैल पडते परतु माझी वाट चुकून मी डोंगरास वळसा घालून गेलों म्हणून मला चागलें १७।१८ मैल चालावे लागलें वाटेंत काश्मिरांतील बरींच खेडीं पाहाण्यास सापडलीं हा फायदा झालाच **व्हेरीनाग**पासून सुमारें १॥ मैलावर **डोरू** म्हणून एक गाव आहे येथे पोस्ट व दवाखानाही आहे वाटेंत एके ठिकाणीं पाण्याच्या जोरावर चालविलेली दळण्याची पाणचक्कीही लागली थंडीचा फार त्रास होऊं लागला परतु ब्लँकिटाच्या कफनीमुळे तो सुसह होत होता इतकेंच.

आता सर्व प्रवास सपाट प्रदेशातून सुरू झाला वाटेंत सारखीं भाताचीं शेतें रस्त्याच्या दोहों बाजूंस लागलेलीं आहेत व गरीब शेतकरी त्यात काम करीत आहेत हा देखावा पाहून आपण कोंकण प्रांतातूनच प्रवास करीत आहों असा कित्येक वेळा भास होतो मात्र भात तयार, करण्याची रीत कोंकणसारखी नाहीं. कोंकणात प्रथम भात

माळ जमीन भाजून तीवर पेरतात व तेथून भाताचें रोप उपटून शेतात नेऊन लावि-तात इकडे एकदमच शेतात भात पेरतात व ते भात कोकणच्या देवभातासारखें असतें म्हणजे त्यास कुसळें असतात—कोंकणात उपासास देवभात चालतें, म्हणून ह्या प्रदेशास नदनवन हें नाव असल्यामुळें व येथील लोक देवमाणसें असल्यामुळें तीं देव-भात खात असावीं अशी कल्पना मनात आली **आच्छाबल**कडे जाणारा रस्ता गाड्या जाण्यासारखा नाहीं पक्त माणसे व जनावरे जाण्यासारखा आहे. तरीही त्याच्या दोहो बाजूंस सारखीं झाडे ओळीनें लाविली आहेत त्यामधून जाताना केव्हाही उन्हाचा त्रास होत नाहीं डोरुपासून सुमारे १ मैल गेल्यानतर २ रस्ते फुटले जवळ रस्ता सागण्यास मनुष्य नसल्यामुळें व त्या ठिकाणीं हाताचे खाब नसल्यामुळें उजव्या हाताचा रस्ता सोडून समोरच्या रस्त्याने निघालों. तोही रस्ता आच्छाबलास जात होता, परंतु तो लाबचा होता व उजव्या हातचा जवळचा होता पण ही माहिती पुढें

चाश्मा शाही बाग, काश्मीर

समजली वाटेंत अनेक खेडीं लागलीं कफनी घातलेला परक्या प्राताचा मनुष्य पाहून खेडेगावचीं मुलें व कुत्रीं थोडा वेळ बरोबर चालून करमणूक करीत काश्मिरी स्त्रियाही वाटेंत भेटत शेतकरी शेतात कामास गेले असता त्याचें अन्न घेउन जाण्याचे काम त्याच्या बायकाकडे असतें सर्व स्त्रिया नेहमीं हंसतमुख असतात वाटेंत सुपारीची चव-कशी केली तर ताबडी अगर पाढरी कोणत्याही प्रकारची सुपारी मिळाली नाहीं एके टिकाणीं १ पैशास २ ल्हान चिकण्या सुपारीचे तुकडे मिळाले रस्ता चुकल्यामुळें संध्याकाळीं ५॥ वाजता **आच्छाबलास** येउन दाखल झालो म्हातारिबुवाच्या सागण्याप्रमाणें भोजन उरकून निघालो असल्यामुळें फारसा त्रास झाला नाहीं नाहीं-तर भुकेनें प्राण व्याकुळ झाले असते

आच्छाबल ही बाग देवदार वृक्षानीं पूर्ण भरलेल्या अशा एका डोंगराच्या पायथ्याशीं बसविली आहे इ स पूर्वी ४८६ ते ४२६ पर्यंत **काश्मीर** प्रातावर राज्य करणाऱ्या **अक्षराजानें अक्षबल** नावाचे मोठें शहर बसविलें त्याच शहरास सध्या अच्छाबल म्हणतात आता मात्र येथे २५।३० घरेंच आहेत काश्मीर प्रातात असलेल्या सर्व झऱ्यात उत्तम असा झरा ह्या बागेत आहे डोंगराच्या पायथ्याशीं असलेल्या एका कुंडातून सुमारे १॥ फूट व्यासाच्या झऱ्यातून सपाट्याने पाणी बाहेर येतें तेथून ते एका मोठ्या पुष्करणींत नेऊन पुढे त्याचे मोठमोठे पाट काढले आहेत व शेवटीं बागेच्या तोंडाजवळ ८।१० फुटावरून खाली सोडून दिलें आहे, म्हणून बागेत शिरताना आरंभीच धबधब्याची मजा पहावयास सापडते

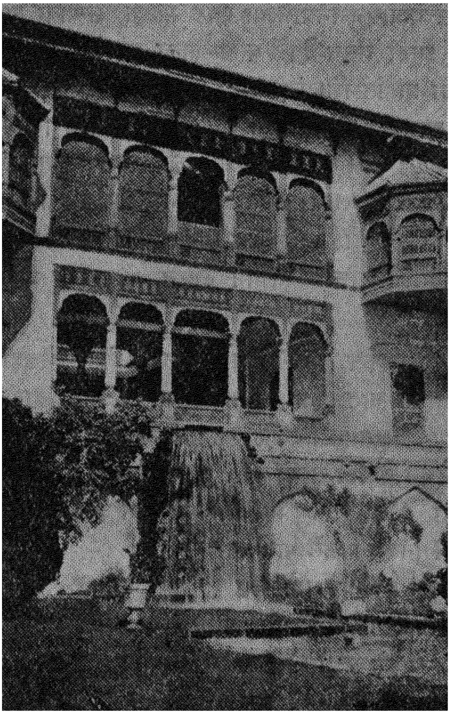
ब्रिंघी नावाची नदी **ब्रॅंग** नावाच्या प्रातात **दिवलगांव** नावाच्या खेड्याजवळ गुप्त होते तिचे पाणी अच्छाबलच्या झऱ्यातून बाहेर पडते अशी आख्याइका आहे

ह्या बागेस **बेगमबाग** असेंहि म्हणतात कारण इ स १६४० मध्यें **शहाजहान व मुमताज इ महाल** याची मुलगी **बेगम जहान आरा** हिने हें सुदर ठिकाण पाहून येथे बाग तयार करण्याचा हुकूम दिला हीच **जहानआरा** भाजून अतिशय आजारी पडली असता **ग्रॅब्रिएल बाउटन** नावाच्या इंग्रज डॉक्टराने तीस बरें केलें व **फीबद्दल बंगालप्रातात इंग्रजांच्या मालावर जकातीची माफी मिळविली.**

आच्छाबल बाग ४६७ फूट लाब व ४५ फूट रुंद आहे ह्या बागेंत निरनिराळीं फळझाडें असून चिनारवृक्ष पुष्कळच आहेत बागेंत एकंदर ३ काल्वे आहेत मधल्याची रुंदी १६ फूट असून बाजूचे दोन प्रत्येकी ६॥ फूट रुदीचे आहेत बागेत एक १८८ फूट लाब व ७४ फूट रुदीची पुष्करणी आहे तीत अनंत कारंजीं उडत असतात कारंज्याची व पाण्याची शोभा पहाण्याकरितां पुष्करणीच्या काठावर सुंदर नक्षी काम केलेले लहान लहान दिवाणखानेहि बाधले आहेत व त्या दिवाणखान्यात माणसाना बसण्याकरिता बाकेंहि ठेविली आहेत हे दिवाणखाने पाहून **अकबराच्या शिक्री** येथील वाड्याची आठवण झाली तेथें पाण्याचा दुष्काळ होता व येथें पाण्याचा सुकाळ होता इतकाच फरक व्हेरीनागपेक्षा ही बाग जास्त सुदर दिसली, कारण अनंतनाग नावाच्या मोठ्या शहरापासूनहि जवळच असल्यामुळे येथें माणसाची रहदारी जास्त होती, बागेच्या बाहेरहि सुंदर व गर्द झाडी आहे तीत काहीं गुलहौशी लोकानीं तबू ठोकले होते व तंबूच्या बाहेर टेबले माडून त्यावर त्याचें चहापान चालले होत

बागेत अनंतनाग येथील पंडित शभूनाथ धार ह्या नावाचे वकील भेटले त्याजपाशीं गप्पा मारीत काही वेळ बसलो. ते म्हणाले काश्मीरच्या हवेपेक्षा पंजाबची हवा चागली आहे काश्मिरी लोक दिवसेंदिवस खाली खाली जात आहेत. त्याच्यात चहाचें

व्यसन फार बोकाळले आहे आता काश्मीर पहाण्यात कांहीं चव राहिली नाहीं मी म्हणालो आम्हीं सुद्धां दिवसेदिवस काश्मिरी लोकांसारखेच खालीं खालीं चाललो आहो, म्हणून त्यांच्या व आमच्यामधील अंतर कायमच आहे व ते तसेच रहाणार असें वाटते पंडितजी आपल्या मुलास घेऊन चैनीने फिरण्यास आले होते काहीं मडळीनी बागेत फराळाचें वगैरे आणले होतें चहाचे बंबहि कांही मडळीजवळ होते. पाणी पिऊन थोडा वेळ विश्रांति घेतली व जाण्याचा विचार करितों तो सहाचा सुमार झाला.

निशट बाग, काश्मीर

बागेच्या पायथ्याशींच **अच्छाबल** ह्या नावाचे एक गावहि आहे गावात खाणावळीची चवकशी केली, परतु खाणावळ नाहीं असे समजले रात्रीच्या वेळी धर्मशाळेत हातानीं स्वयंपाक करण्याचा फार त्रास होतो, म्हणून **अनंतनाग** येथे जाण्याचे ठरविले. गावाच्याबाहेर पडतो तोच, "**इसलामाबाद है**" अशी टांगेवाल्याची आरोळी ऐकिली तपास करिता २ आण्यास टांगा मिळाला ६ पैसेहि पडतात येथून अनंतनागपर्यंत पक्की सडक आहे येथून एक सडक परस्पर मटन मार्तंड येथेंहि जाते

मार्तंड येथून सुमारें ४ मैल आहे **अनंतनाग हें ह्या गांवाचें मूळ हिंदू नांव तें बदलून मुसलमानी अमदानींत इ स १६६४ मध्यें** त्या **गांवास इसलामाबाद हें नांव मिळालें** मुसलमान लोक हेच नाव उपयोगात आणतात. हिंदु मात्र अनंतनाग म्हणतात. टागा अत्यंत वेगाने निघाला पहाडी लोकासारखेच पहाडी घोडेहि कणखर असतात ते फार जोराने पळतात व दिवसास ५० मैल जाणे म्हणजे त्याच्या हिशेबात नसतें संध्याकाळीं ६॥ च्या सुमारास **अनंतनाग** येथे येऊन पोहोंचलों अनंतनाग हे सुमारें १० हजार वस्तीचें गाव एका डोंगराच्या पायथ्याजवळ बसले आहे. डोंगराच्यापासून निघालेल्या एका मोठ्या झऱ्यावर एक पुष्करणी बाधली आहे सभोवतीं गर्द झाडी असून देवळे व धर्मशाळा बाधलेल्या आहेत एक शिखाचें गुरुद्वारहि आहे ह्या प्रातात शिखाची वस्ती असण्याचे कारण पंजाबचा सुप्रसिद्ध राजा **रणजितसिंग** ह्याच्या अंमलाखालीं काश्मीर प्रात बरेच दिवस होता गुरुद्वारात उतरण्यास जागा मिळते, असें समजल्यावरून गुरुद्वाराच्या महंताची गाठ घेऊन जागेबद्दल विचारले त्याने पहिलाच प्रश्न टाकिला ‘ आप क्या हिंदू हो ! ’ मी होय सागितल्यावर ‘ आप अकेले हो ’—एकटेंच आहात काय?—हेहि विचारले व माडीवर एक स्वतंत्र खोली दिली. खोलींत सामान टाकून भोजनाची व्यवस्था पहाण्याकरिता बाहेर पडलो

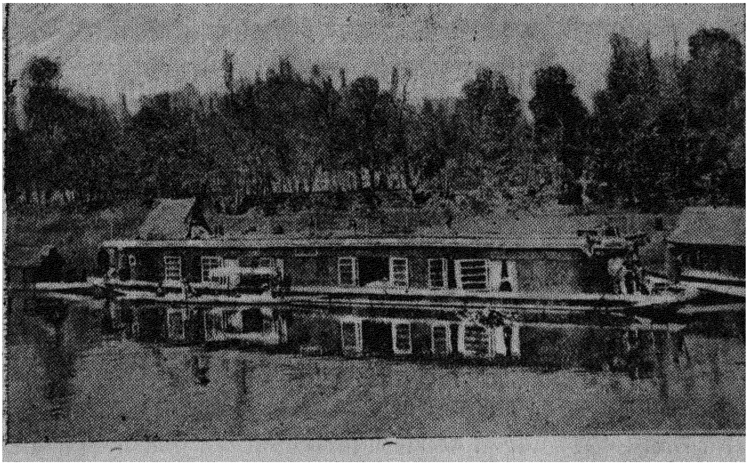
त्यावेळीं **गुरुद्वारांत** पुराणकथन चालले होतें शेकडों हिंदू व शीख मंडळी पुराणाकरिता येत जात होतीं. पुराणिकबुवा एक मोठे दाढीवाले शीख असून त्यांच्यापुढें सुमारे ४।५ चौरस फुटाचें एक एक पान असलेला मोठा ग्रंथ ठेविला होता, व त्यातील श्लोक वाचून ते अर्थ सागत होते ह्या **ग्रंथास ग्रंथसाहेब म्हणतात** शिखांच्या गुरुद्वारात कोणाहि हिंदु मनुष्यास रहाण्यास जागा मिळते. मात्र गुरुद्वारात असेतोपर्यंत गुरुद्वाराचे नियम पाळले पाहिजेत

१ गुरुद्वारात केस काढता कामा नये.

२ विडी, सिगारेट, चिलीम वगैरे कोणत्याहि स्वरूपात तंबाखू ओढता कामा नये ह्या गोष्टी तुम्ही बाहेर केल्यास त्यांची हरकत नाहीं

अगदीं गरीब लोकास गुरुद्वारात जेवणहि मिळूं शकतें खाणावळीचा तपास करितां येथें हिंदूची खाणावळ नाहीं फक्त एक शिखाची खाणावळ आहे, अशी चवकशी लागली शीख लोक मासाहारी आहेतच परंतु त्याजकडे निर्मास पदार्थ मिळतात असें समजल्यामुळें त्याच्या दुकानात गेलों व २ आणे खर्च करून पोटभर भात–भाजीचें जेवण उरकलें २ पैशास १ ह्याप्रमाणे पोळ्याहि मिळत होत्या परंतु मी भातच पसंत केला इकडे भात, पोळी, पुरी वगैरे कोणताहि जिन्नस विकत घेतल्यास त्याच्याबरोबर भाजी फुकट मिळते ताक, दूध, तूप वगैरे जिन्नस खाणावळींत मिळत नाहींत मी बहुधा २।३ पैशांच दही घेऊन त्याचें ताक दुकानदाराकडूनच करून घेऊन खाणावळींत जात असे. **इकडे खाणावळींत जितकें खावें तितके पैसे आकारतात.**

एक आण्याचेंहि जेवता येते ४ आण्याचेंहि जेवता येते मी २ ते ३ आण्यापर्यंत जेवीत असे भोजन पोटभर झाल्यामुळे व दिवसभर चालून थकल्यामुळें गुरुद्वारांत येऊन खोलीस कडी लावून ताणून दिली आज निजण्याकरिता व पाघरण्याकरिता कांहीं मिळाले नव्हते परतु खोलींत गवताची एक सुमारें ६ फूट रुद व १२ फूट लाबीची चटई पसरली होती तिचाच उपयोग करून घेण्याचे ठरविले. कांगरीहि नव्हती. चटईच्या अर्ध्या भागावर निजलो सर्व कपडे पाघरण्यास घेतले व ते सुटूं नयेत म्हणून पिनने टाचून टाकिले व वरती चटईचा अर्धा भाग ओढून घेतला पहाटे पहाटे बराच त्रास झाला, परंतु कांहीं वेळानें दुसरा दिवस उजाडला व मी चालण्यास आरंभ करण्याचें ठरविलें सकाळीं पुन्हा पोट रिकामे होऊन बसलें होते म्हणून प्रातर्विधी उरकून

हाऊस बोट, काश्मीर.

खाणावळीचा रस्ता पकडला भात तयारच होता २ आण्यात पोटभर जेवण खाणावळीच्या मालकांनीं वाढले. त्या वेळीं धनुर्मासातील जेवणाची आठवण झाली. गरम व पोटभर जेवणाचें खरे सुख प्रवासात कळून येते २ पैसे खर्च करून एक पेलाभर चहाहि करून घेतला. तो पिऊन अनंतनागहून सुमारे ४॥ मैलांवर असलेल्या मटन नावाच्या गावास जाण्यास निघालो.

वाटेंत पाण्याचे झरे सारखे लागत होते. अनत झऱ्याच्या मुळेच ह्या गावास अनंतनाग असे नांव पडले आहे **अनंतनाग येथें गालिच्यावर नक्षी-काम करणारे बरेच लोक आहेत** वाटेंत त्याचीं बरींच दुकानें आढळलीं. अनतनाग सोडल्यावर एक सुंदर सडक लागली ह्या सडकेवर दोहों बाजूस सुंदर झाडें असून पलीकडे सारखे पाणी वहात होतें व पाण्याच्या पलीकडे सारखे डोंगर लागले होते **मटन**हून इग्रजी शिकण्याकरिता येणारे बरेच विद्यार्थी वाटेत भेटले मी कोणी-

तरी साधू-कफनी धारण केल्यामुळे-आहे, अशा कल्पनेने बरेच विद्यार्थी आदरपूर्वक नमस्कार करीत. काहीं विद्यार्थ्यांनीं कोण कोठले वगैरे चवकशी केली व एकाने रात्रीं भोजनास येण्याबद्दल आमंत्रणहि दिले परतु त्याच दिवशीं अनतनाग सोडण्याचा माझा विचार असल्यामुळे मी आमत्रण आभारपूर्वक नाकारिले **मटन** येथील हवा अनंतनागपेक्षा चागली असल्यामुळें व हे इकडील लोकाचे मृताची क्रिया करण्याचें आपल्या इकडील **नाशिकसारखें क्षेत्र असल्यामुळें** येथे काश्मिरी पंडिताची बरीच वस्ती आहे व त्यांचींच मुलें शाळेंत चाललीं होतीं आज (१०-५-२९ खाद्यावर ओझे नव्हते ते कुलूप लावून धर्मशाळेतील खोलीतच ठेविले होते फक्त एका पिशवींत पाणी पिण्याचा ताब्या, लहानसा पंचा, चाकू, नोटबुक वगैरे जरूरीचेच सामान होते भोजन उरकले होतें. उन्हाचा ताप होत नव्हता. थंडीहि ब्लेंकेटाच्या कफनीमुळें लागत नव्हती म्हणून मोठ्या आनदाने प्रवास चालला होता वाटेंत रोज ५ मैल चालत जाऊन ५ मैल परत घरीं जाणारे गौरवर्णाचे सतेज विद्यार्थी भेटत होते व त्यास पाहून आनद होत होता, तर २ हातावर जाण्याकरिता सायकलचा उपयोग करणाऱ्या **पुण्याच्या** निस्तेज विद्यार्थ्याचे चित्र डोळ्यापुढे उभे राहून वाईटहि वाटत होते सुमारे ११ वाजता **मटन** गावाजवळ येऊन पोहोचलो.

गावाच्या बाहेर मोठमोठे चिनार वृक्ष आहेत त्याखालीं पडे मटळी यात्रेकरूची वाट पहात बसलीच होती सर्व मडळींनीं गिल्ला करण्यास सुरवात केली मला हिंदुस्थानातील पड्याचा पूर्ण अनुभव असल्यामुळे तुम्हास मजकडून एक पैसाहि मिळणार नाहीं, तुम्ही दुसऱ्या उद्योगास लागा असे त्यास सागितले

ब्राह्मणवर्गाबद्दल ब्राह्मणेतराच्या मनात अप्रीति उत्पन्न करण्याच्या पापाचे मोठे वाटेकरी जर कोणी असतील तर हे पडेच होत जो जो क्षेत्र मोठे तो तों त्या ठिकाणी लोकास फसवून धर्माच्या नावावर अधर्म करणाऱ्या ह्या पड्याची सख्या मोठी काशीस जितका नीच वृत्तीच्या ब्राह्मणाचा भरणा आहे, तितका हिंदुस्थानातील इतर कोणत्याहि भागात नसेल त्याच्याकडून मोठा त्रास गरीब लोकास होतो गयेच्या गयावळाची दुराचाराबद्दल प्रसिद्धी असतानाहि आमचे गाढव लोक पितर स्वर्गात जावे म्हणून त्याची भर करीतच आहेत मात्र घरची मोलकरीण २ दिवस आजारी पडली तर तिचा पगार खाडे कापून तिला देण्यात कमी करीत नाहीत असो

पंडित काशीराम निळकंठ पंडा ह्यानीं नुसता लेख तरी द्या म्हणून गळ घातली त्यास फक्त नाव गाव वगैरे सर्व माहिती लिहून दिली. व त्याच्या उजव्या हातास **मार्तंड** नावाच्या सुप्रसिद्ध देवालयाकडे रस्ता जातो त्या रस्त्यास लागलों. रस्ता फक्त पायवाटच आहे सुमारे १ फर्लांग चालल्यानंतर लहानसा चढाव लागतो. तो ओलाडून पलीकडे गेले म्हणजे काहीं वेळाने एक कालवाहि ओलाडावा लागतो व काहीं वेळाने देऊळ येतें

मार्तंडाचे देवालय—हे देवालय इ स पू ३००५ ते २९३६ पर्यंत राज्य

करणाऱ्या रामदेव नावाच्या राजाने बांधिलें देवळाचा आकार काटकोन चौकोनाकृति असून त्याची उंची ५० यार्ड आहे देऊळ संपूर्ण दगडीच आहे देवळाच्या कामाकरिता ६ ते ९ फूट लांबीच्या दगडाचा उपयोग केला आहे व इतके मोठे दगड सुमारे ५००० वर्षांपूर्वी यंत्राच्या सहाय्याशिवाय इतक्या उंचीवर कसे चढविले हा एक आधुनिक शास्त्रज्ञापुढे महत्त्वाचा प्रश्न आहे देवळाच्या सभोंवती अष्टकोनी खांबाच्या रांगाच्या रांगा लागल्या आहेत त्या खांबावरील नक्षीकाम पहाण्यासारखे आहे

आवारात सर्वत्र चांगले ६ फूट उंचीचे व ४।५ फूट व्यासाचे रांजण जमिनींतून उकरून बाहेर काढून ठेवलेले दिसत होते कांहीं रांजण जमिनींत पुरलेलेही आढळून येत होते देऊळ पडक्या स्थितींतच आहे, परंतु त्याच्या डागडुगीचे काम चालूं आहे देवळांत **सूर्याची मूर्ति होती परंतु आतां नाहीं तिचा नाश मुसलमानी अमदानींत झाला म्हणतात** रांजण अगदीं नवीन रांजणाप्रमाणे कोरे करकरीत दिसले ह्यावरून **पूर्वकाळीं**—Pottery **अगर मातीची भांडीं घडविण्याची कला किती उच्च दशेस पोहोंचली होती ह्याची साक्ष पटते**

मार्तंडाचें देवालय पाहून निघालों तों **मटन** येथें आलों येथें मार्तंडाचें एक लहानसें देवालय आहेच मटन ह्या गावास भवन असें दुसरेंही नाव आहे. एका डोंगराच्या पायथ्याजवळ एक सुंदर झरा आहे त्या झऱ्याचें पाणी आडवून तें एका मोठ्या पुष्करणींत सोडलें आहे पुष्करणीसभोंवतीं बऱ्याच धर्मशाळाही आहेत त्यांत कांहीं साधुसन्यासी रहात होते क्षेत्र असल्यामुळे येथें गडावर्न असावे म्हणून मात्रची वस्ती आटळ्री मी गावांत शिरल्यापासून पुन्हा पंड्यानें माझा पाठलाग केला मला कांहीं कर्तव्य नाहीं नं जा, असें त्यास हजार वेळा सांगितलें तरी तो जाईना कुंडापर्यंत आल्यानंतर तो स्नान करून संकल्प सोडा असा आग्रह करूं लागला परंतु मी स्नान करीत नाहीं असें त्यास स्पष्ट सांगितलें निदान नुसतें आचमन करून तरी संकल्प सोडा अशीही त्यानें विनंति करून पाहिली, परंतु सर्वच क्षेत्रस्थ ब्राह्मणाबद्दल माझें अतिशय प्रतिकूल मत बनलें असल्यामुळे मी तेंही नाकारिलें व पाणी पिऊन कांहीं वेळ स्वस्थ विश्रांति घेत पुष्करणीतील माशाची मजा पाहात बसलों येथील कुंडात अतिशय मासे आहेत पंड्याचा आग्रह चालूच होता निदान तीर्थास वंदन करून कांहीं तरी दक्षणा द्या, असें तो म्हणाला परंतु मजला जादा एक पैसाही खर्च करण्यास सवड नसल्यामुळे मी तीही गोष्ट नाकारली

काश्मिरांत शेंकडा ९० मुसलमान असून शें १० फक्त हिंदू आहेत तेव्हा तुम्ही ह्यापेक्षा मुसलमानास हिंदू करून घेण्याचा उद्योग कां करीत नाहीं, असा मी त्यास सवाल टाकिला व शुद्धीकरणाचें काम करणारा एकादा पंड्या मला दाखव, चवकशी करून मी त्यास दक्षणा देईन, असेंही त्यास सांगितलें **हैद्राबाद** (निजाम) संस्थानच्या पूर्णपणे उलट अशी काश्मिरची स्थिति आहे काश्मीर-

मध्यें शे ९० मुसलमान व शें १० हिंदू राजा हिंदू नोकऱ्यात शे ९० प्रमाण हिंदूंचे ह्याच्या उलट निजामच्या राज्यात आहे परतु आमच्या मुसलमानाचे हिंदू न करून घेण्याच्या धर्मघातकी मूर्खपणामुळे इकडील मुसलमानाचे हिंदू होऊ शकले नाहींत म्हणून इकडे हिंदुमुसलमानात भाडण नाहीं ह्या प्रातात शुद्धिचळवळीस पुष्कळ वाव आहे नुकतीच तिकडे शुद्धिकरणाच्या चळवळीस आरंभ झाल्याची बातमी **संस्थानी स्वराज्य** १९।७।२९ मध्ये वाचली

काश्मीरमध्यें मुसलमानाची सख्या इतकी कशी वाढली ह्याबद्दल चवकशी करिता खालील माहिती बागल्या विश्वामाई व इतिहासाभ्यासी गृहस्थाकडून समजली.

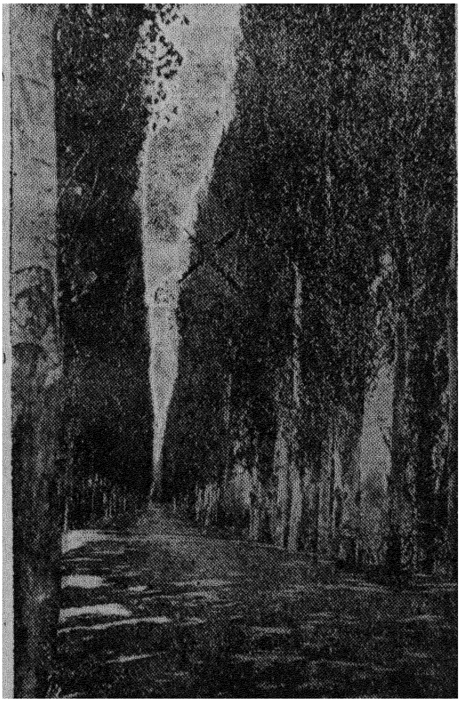
काश्मीर प्रांतांत २५४८४९२ मुसलमान, ६९२३२४ हिंदू, ३७६८५ बौद्ध, ३९५०७ शीख व २५१० इतर धर्मांचे लोक आहेत

अगदीं आरभीं काश्मिरमध्यें सर्व वस्ती ब्राह्मणाची होती पण हिंदुस्थानात **बौद्धधर्माचा** उदय झाल्याबरोबर **काश्मीर**मध्येंही पुष्कळ लोकांनीं तो धर्म स्वीकारला परंतु इ स ६३८ च्या सुमाराम पुन्हा पूर्ववत् लोक हिंदुधर्मी झाले इ स १३३४ मध्ये **झुलकादर**खान ह्याने ६०००० फौजेनिशीं काश्मीरवर स्वारी केली व लोकाना जुलमाने मुसलमान बनविले **अझदखान व मदादखान** ह्यानीं तर सर्वावर ताण केली त्यावेळीं मुसलमानास धर्मच्छलाशिवाय दुसरा उद्योगच नव्हता मुसलमानाच्या त्रासास कटाळून लक्षावधि पडितानीं काश्मीरच्या बाहेर लपून छपवून पाऊल काढले जे तेथे राहिले त्याच्या हालास पारावारच राहिला नाहीं प्रत्येक पंडितापुढे २ गोष्टी असत एक तर मुसलमान व्हावे अगर मरण्यास तयार व्हावें एके वेळीं **इतक्या पडितांचा जीव घेतला गेला कीं, त्यांच्या गळ्यांतील जानव्यांचें वजन पक्कें ५ मण भरलें** रस्त्यातून जाताना एकादा पडित आढळला कीं त्यास पकडून काझीपुढे नेऊन उभा करीत काझी त्यास मुसलमान होण्याची आज्ञा करी व जर त्यानें नाकारिलें तर लगेच त्यास पोत्यात घालून व पोत्याचे तोड बद करून रस्त्यावरून फरफटत ओढीत नेत व **दाल** सरोवरात नेऊन बुडवून टाकीत **मुसलमानांनी कोणत्याही प्रकारचा अत्याचार करणें शिल्लक ठेविलें नाहीं. हजारों देवळांचा नाश केला तीं पडकी देवळें पाहून अजून बऱ्याच काश्मिरी पंडितांस वाईट वाटते** त्या पाशवी युगाची आठवण होऊन त्याच्या आगाचा भडका उडतो व डोळे पाण्याने भरून येतात

अशाही परिस्थितींत शेकडा १० पडित तरी कसे शिल्लक राहिले. ह्याचें उत्तर असें मिळालें कीं काश्मिरी पडिताची सुमारें ११ कुटुंबे पळून दाट अरण्यात जाऊन राहिली काहीं दिवसानतर **झैनुलबादिन** नावाच्या सुलतानानें—ह्याने इ स १४२३ ते १४७४ पर्यंत राज्य केलें—सर्वांस परत येण्याबद्दल विनति केली व त्याचे झालेले नुकसान भरून देण्याचेही कबूल केलें परतु फारच थोडी मंडळी परत आली.

कारण त्याचा मुसलमानावर विश्वासच उरला नव्हता. ह्याच परत आलेल्या मंडळीची प्रजा काश्मिरी पंडित म्हणून ओळखली जाते. त्यास **वनमाशी** व **मलमाशी** अशीं नावे आहेत.

रेनचनशाह ह्या नावाचा एक **तिबेटचा** राजा होता. त्याने इ स १३२३ च्या सुमारास काश्मीरवर स्वारी करून तो प्रांत जिंकला. तो जन्माने बौद्धधर्मी होता परंतु त्यास हिंदु होण्याची इच्छा होती कारण त्यास बौद्धधर्मासंबधाने काहीही माहिती

पॉप्लर नांवाचा दुतर्फा झाडीचा रस्ता, काश्मीर

नव्हती त्याने ब्राह्मणाचा गुरु जो **देवस्वामी** नांवाचा ब्राह्मण होता त्यास हिंदु करून घेण्याची विनति केली, परंतु देवस्वामीसुद्धा सर्व ब्राह्मणांनी त्यास हिंदू करून घेण्याचें नाकारले. म्हणून त्याने मुसलमानी धर्माचा स्वीकार केला व नंतर त्याने ब्राह्मणाचा पुरा सूड उगवला.

कुंडावरून बाहेर पडतो तोंच एक मोठे साधु पुरुष—जटावरून—भेटले. त्याजपाशी पंड्याने एकही पैसा न देणाऱ्या मजबद्दल तक्रार केली असावी म्हणून मला

थोडेसे चिडविण्याच्या हेतूने त्यानीं बोलण्यास सुरवात केली ते म्हणाले तुम् पडाकू मानते नहि तो तुम् हिंदू कैसे हो पडाके मदतबिना तुम् स्वरगमे कैसे जायेंगे मी— पडाकू पैसा देना यह तो पडाकू मानना नहि हम तो पडाकू जरूर मानते है फिर इसकू देनेके वास्ते हमारेपास पैसा है नहि पडाकू पैसेवाला आदमी पैसा दे सकता है गरीब आदमीकू सताकर बहुत पैसा कमानेवाला आदमी आपके साथ पंडाकाही तिकिट नरक का निकाल कर नरकमे जाता है हमने तो स्वरग का टिकिट निकाला है हमारा पैसा खरच करके पडाके साथ नरकमे जानेकी हमारी इच्छा है नहि तुम्हारे यहापर पैसेवाले आदमी आते है जो आपके आरामके वास्ते गरीब मजदूरकू बहुत सताते है. **दूसरेका कष्ट मुफत लेनेबगर कुइबी आदमी पैसेवाला नहि हो सकता** पडाके मदत बिना हम स्वरगमे जरूर जायगे हम् तो जरूर हिंदू है तुम् हिंदू नहि है तुमारा पहिला काम मुसलमान को हिंदू बनाना यहीं है वहा करनेकू चले जाव—

ते गृहस्थ ह्यावर काही बोलले नाहींत तेथून निघालो तो गावाच्या बाहेर एक प्राथमिक शाळा दिसली शिक्षक शाळेच्या बाहेर बाके टाकून व फळा मांडून उघड्या हवेत विद्यार्थ्यास शिकवीत होते त्या विद्यार्थ्यांचे मोकळ्या हवेतील ते शिक्षण पाहून फार आनंद झाला व आपल्याकडील कोंदट हवेंतील काही शालागृहाची आठवण होऊन थोडासा विषादही वाटला दुपारी २ च्या सुमारास **अनंतनाग** येथें येऊन पोहोचलो अनतनागपासून १॥ मैलावर **खानाबल** म्हणून एक गाव आहे तेथून **झेलम** नदींतून **श्रीनगरास** जाण्यास होड्या मिळतात अशी बातमी लागली होती माणशी भाडेही ४।५ आणे पडते श्रीनगर येथून सडकेने ३४ मैल आहे व नदीने सुमारे ५५ मैल तेव्हा झेलममधून ५५ मैल प्रवास मजेने करावयास सापडेल ह्या विचाराने खानाबलकडे मोर्चा फिरविला

वाटेत अनतनागचे हायस्कूल लागले परंतु वेळ नसल्यामुळे आत शिरलो नाहीं. विद्यार्थ्यांनीं **मटनच्या** वाटेत आमंत्रण दिलेच होते मटनपासून पुढे **पेहेलगांव** ह्या नावाचे एक गाव बर्फप्रदेशात वसले आहे बर्फाची मजा पाहाण्याकरिता शेकडों लोक मोटारने जात होते येथे राहाण्याकरिता बंगले नसून भाड्याने तंबू घ्यावे लागतात व दरमहा भाडे ८ ते १२ रुपये पडते मटन ते पेहेलगाव अंतर २२ मैल आहे व पेहेलगावाहूनच सुप्रसिद्ध **अमरनाथ** येथे रस्ता जातो पेहेलगाव ते **अमरनाथ** अतर ३३ मैल पेहेलगावाहून अमरनाथला जाण्याच्या रस्त्यावर दुकाने नाहीत म्हणून अमरनाथला जाणाऱ्या यात्रेकरूस लाकूडफाटे, शिधा, कपडेलत्ते वगैरे सर्व जिन्नस पेहेलगावाहूनच घ्यावे लागतात पेहेलगावच्या पुढे मोटारी जात नाहींत. घोडी मिळतात त्याचा प्रत्येकीं जाऊन येऊन ७ रुपये निरख आहे यात्रेच्या दिवसातच वाटेवर सरकारी बंदोबस्त असतो रस्ता बर्फ-प्रदेशातून गेला असल्यामुळें भयंकर आहे सन १९२८ सालीं वाटेत झालेल्या बर्फाच्या वादळामुळे शेकडो यात्रेकरू मृत्युमुखीं पडले राजाकडून शक्य ती मदत मिळू शकते यंदा निदान १५ रु तरी जवळ असल्याशिवाय

कोणास जाण्यास परवानगा राजाने दिली नाही म्हणतात यात्रा वर्षातून २ वेळां असते पहिली आषाढी पौर्णिमेस व दुसरी श्रावण पौर्णिमेस पेहेलगावाहून ११ मैल **चंदनवाडी** तेथून ११ मैल **वावजान** पुढे ६ मैल **पंचतर्णी** व तेथून ५ मैलांवर **अमरनाथ** मुक्काम पंचतर्णासच करावा लागतो. अमरनाथला राहाण्याची सोय नाहीं. शक्य तर एकदम मुक्कामास **पंचतर्णीस** जावे अगर मधल्या ठिकाणी मुक्काम करावा रस्त्यात मुक्काम करण्याची सोय नाहीं चागले चालणाराम **अमरनाथची** यात्रा ३ दिवसात उरकता येईल ही यात्रा रस्त्याच्या भयकरपणामुळे कठीण झाली आहे **नेपाळची** यात्रा ह्या यात्रेपेक्षा लाब असली तरी मध्ये मुक्काम करणेची सोय पुष्कळ ठिकाणी आहे बर्फाचाही त्रास नाही असो

मी **पिरपजाल**वरच बर्फाची मजा पाहिली असल्यामुळे पेहेलगावास जाण्याचा बेत रहित केला इकडच्या यात्रेस कपडेही जास्त लागतात मजपाशीं कपडेही जास्त नव्हते वाटेत थडी कशीबशी काढली परतु **श्रीनगरास** गेल्यावर एक गरम कापडाची पेटी शिवली नाहीं तर माझा गरम कपडे न शिवण्याचा जवळजवळ निर्धार झाला होता. आपल्या प्रातास गरम कपड्याची मुळींच आवश्यकता नाहीं गरम कपडे आपल्या भागात शिवणे म्हणजे इग्रजाचे अंधानुकरण आहे असो

खानाबल येथून संध्याकाळी ४ च्या सुमारास बोटी सुटतात असा तपास लागल्यामुळे **अनंतनाग** जवळच एक गरम पाण्याचा झरा आहे त्यास गधकाचा वास येतो व ह्याच्या पाण्याचे रगही बदलतात तो पाहाण्याचा बेत रहित केला व ४ च्या सुमारास **खानाबल**ला पोहोचलो अनंतनाग ते खानाबल चागली सडक आहे सडकेच्या दोहो बाजूंस सुंदर चिनारवृक्ष सारखे लाविले आहेत चालण्यास मुळींच त्रास वाटत नाही खानाबल गावापासूनच होड्या चालतात तत्पूर्वी **झेलम** नदीस ओढ असल्यामुळे होड्या चालत नाहीत येथे झेलमनदीवर लाकडी पूल आहे हा पूल इ स १८९४ मध्ये **महाराजा सर प्रतापसिंह** ह्यानीं बाधली त्यावरून मोटारी जाऊ शकतात पुलाजवळच पोस्ट ऑफिस आहे पोस्ट–मास्तरसाहेब होतेच–त्यास नावेबद्दल विचारिले ते म्हणाले पूर्वी येथून लोक नावेने श्रीनगरास जात असत नाव ४ आण्यातच मिळत असे ती संध्याकाळीं निघून रात्रभर चालून सकाळीं पोहोचत असे. १०।१२ माणसे मिळाल्याशिवाय नाववाल्यास नाव नेणे परवडत नाही हल्ली लोक जास्त प्रतिष्ठित झाले आहेत त्याना रात्रभर नावेत बसून १२ आणे वाचविण्यापेक्षा १ रु भरून लॉरींतून जाणे परवडते एक नाववाला सध्याकाळी नेतो म्हणाला, परंतु मास्तरसाहेबानीं " ए लोक धोखा देनेवाले है, तुमकू रातकू कहेगे, हमारेपास दुसरे आदमी है नहि अढाई रुपया दे देव अकेलेकू ले जाते है " असे सागितल्यामुळें तो बेत राहित केला पुढें मास्तरसाहेबानीं दिलेल्या माहितीवरून चालू लागलों तों सुमारे ४ मैल चालून गेल्यानंतर **बिजबिहारी** नावाच्या गावीं पोहोंचलो

बिजविहारा हे गाव **झेलम** नदीच्या काठीं बसलें आहे. गावची लोकसंख्या ४४२४ असून इ स पूर्वी ११४ ते १०६ पर्यंत राज्य करणाऱ्या **विजय** नावाच्या राजाने हें गाव बसाविलें गावाजवळ फार मोठमोठे चिनारवृक्ष आहेत सर्व काश्मीरमध्यें इतके मोठे चिनारवृक्ष दुसऱ्या ठिकाणीं नाहींत ह्या ठिकाणास दाराशिखू बाग म्हणतात एका चिनारवृक्षाचा घेर ५४ फूट आहे नदीस सुदर घाट बाधलेले आहेत नदींत शेंकडो होड्या उभ्या होत्या ह्या होड्यातून भात **श्रीनगरास** नेतात परतु त्या फार सावकाश चालत असल्यामुळे श्रीनगरास जाण्यास ५।६ दिवस लागतात सडक गावातूनच गेली आहे नदीच्या काठावर एक शकराचे मोठे देऊळ असून देवळाच्या जवळच एक मोठी धर्मशाळाही आहे गावाच्या अगदीं तोंडावरच धर्मशाळा लागल्यामुळे आत जाऊन चवकशी केली देवळाचे मालक धर्मशाळेतच राहात मला त्यानीं राहाण्याकरिता एक स्वतंत्र खोली दिली पोंहोंचेपर्यंत ६॥ चा सुमार झाल्यामुळे जेवण तयार करण्याचा बेत रहित केला व जलपान करून झोंपी जाण्याचें ठरविलें देवळात एक ब्रह्मचारी बोवा भेटले बरेच गप्पिष्ट होते त्यानीं सर्व हिंदुस्तानात प्रवास केला होता वृद्धापकाळ झाल्यामुळे येथें असलेल्या शिष्यमंडळींच्या सहवासातच काळ घालवितो असें त्यानी सागितले

रात्रीं ८ च्या सुमारास मेणबत्ती मालवून झोंपीं गेलो आजही पाघरुणाची सोय लागली नव्हती धर्मशाळेत उतरलों असल्यामुळे कोणाजवळ मागणेंही प्रशस्त नव्हतें दमलों असल्यामुळें झोप लगेच लागली रात्रीं १० च्या सुमारास कोणी तरी दार खडखडीत आहे असा भास झाला म्हणून थोडयाशा भीतीनें कोण आहे म्हणून प्रश्न केला उत्तर आलें नाहीं चागला जागा झाल्यावर आपण काश्मिरात आहोंत ही गोष्ट लक्षात येऊन " कौन है " असा सवाल टाकिला बाहेर एक मनुष्य कंदील घेऊन उभा होता त्यानें " दरवाजा खोलो " सागितल्यावर दरवाजा उघडला तो धर्मशाळेच्या मालकाचा स्वयंपाकी आहे म्हणून त्यास प्रश्न केला तो म्हणाला भोजनास चला, मालकसाहेब तुमच्याकरिता थाबले आहेत का येथेंच भोजन आणूं मी भोजनाची जरूर नाहीं म्हणून पुष्कळ सागितलें परंतु तो ऐकेना म्हणून मग जेवण घेऊन ये म्हणून सागितले भूक होतीच पोटभर जेवण झालें पाणी वगैरे पिऊन आराम वाटला त्या मनुष्याचा उदारपणा पाहून त्यास थंडी फार वाजत आहे, शक्य असल्यास मालकाकडून पाघरूण आणून देण्याबद्दल विनंति केली त्यानेंही लगेच एक जुनाट लेप आणून दिला धर्मशाळेंत चटई होतीच, त्यामुळें थंडीचें निवारण सामान्यत झालें झोप चागली लागली

दुसऱ्या दिवशीं (ता. ११-५-२९ रोजीं) सकाळीं उठून प्रातर्विधी उरकून धर्मशाळेच्या मालकाचे आभार मानून निरोप घेतला व निघालों तों प्रथम गावांत गेलों. एके ठिकाणीं पोळ्या भाजण्याचे काम चाललें होतें पोळ्या भाजणारास त्यांच्या पोषाखावरून मुसलमानच म्हटले असतें परंतु चवकशीअंतीं ते ब्राह्मण आहेत असें

समजले अत्यंत पातळ पोळ्या १ पैशास १ ह्या भावाने मिळतात ५।६ पोळ्या खरेदी केल्या ३ आणे शेरप्रमाणे अर्धा शेर दही व कांहीं साखर विकत घेऊन प्रथम फराळ केला कारण पुढे खाणे न मिळाल्यास प्रवास कसा होणार ! गावात एक पोस्ट ऑफिस आहे गावास सुमारें ८ वाजता रामराम ठोकून चालूं लागलों खाद्यावर ओझें, भोजनाचा अनियमितपणा, चालण्याचे झालेले श्रम ह्यामुळें दिवसेंदिवस सपाट्यानें प्रवास होत नाहीं चालण्याचा सराव आणखी कमी होण्याचे कारण सायकल सायकल घेतल्यापासून लाबचा प्रवास शाळा सुरू असे तोपर्यंत तरी होत नाही, सुटींत काय होईल तेवटाच आम्ही इंग्रजाच्या सायकल, मोटार वगैरे सुधारणा उचलल्या परतु त्याच्यासारखा शाळांतून मर्दानी व्यायाम सुरू केला नाहीं म्हणून सुधारणापासून दुष्परिणाम मात्र घडून आले **पूर्वीचे रोजचे नमस्कार टाकिले व इंग्रजांप्रमाणे फुटबॉल, टेनिस वगैरेकरिता लागणारा पैसा,** जागा व वेळ नाहीं म्हणून आम्हीं "हर हर न हिंदु न यवन" झालों आहो गव्हर्नराप्रमाणे आमच्यातील किती मोठ्या पोटाचे, फिकट चेहेऱ्याचे मोटारींतून फिरणारे श्रीमत क्रिकेट खेळतात ? रेसमात्र जरूर खेळतात असो बिजबिहाऱ्यापासून ४ मैलावर विशाऊ Vishau & Ram-bi-ara—व राम बिआरा ह्या दोन नद्याचा संगम झाला आहे त्या संगमावर एक खेडेगाव बसले आहे त्याचे नावही सगम हेंच आहे सगम गावापासून सुमारें १॥ मैल चालून गेल्यानतर डाव्या हातास एक टेलिग्राफ ऑफिस लागले हें टेलिग्राफ ऑफिस सडक व झेलम नदी ह्याच्या मध्यावर बसविलें आहे नदी ऑफिसला लागूनच वाहाते सडक ½ फर्लांग दूर आहे. सकटात सापडलेल्या नदींतील अगर सडकेवरील प्रवाशास उपयोग व्हावा म्हणून ह्या ऑफिसची योजना केली आहे गावातील काम ह्या ऑफिसला मुळींच नसतें. ऑफिसच्या व्हराडयातच तारमास्तरसाहेब उभे दिसले, तेव्हा कांहीं चवकशी करून पुढे जावे अशा विचारानें त्याजकडे गेलो जगापासून दूर एकटे पडल्यामुळें मला पाहून त्यानाही आनद झालेला दिसला, कारण आसपास मैल दीड मैलात गाव नाहीं, त्यामुळें मनमोकळे भाषण कोणाशीं करावें ? घरातील २ माणसे व एक शिपाई याजपाशी किती बोलणार, शिपायास काम फारसें नसल्यामुळें तो चरक्यावर लोकर विणीत बसला होता मास्तरसाहेबाचें नाव **निरंजन नाथ धार** असून ते बी ए झालेले आहेत त्यास अवघा २० रुपये पगार मिळतो असे समजलें चौकशी कीरता काश्मीरमध्येंही नौकरी मिळणें अत्यत दुर्घट होऊन बसले आहे, म्हणून त्यांस ह्या निर्जनप्रदेशांत यावें लागलें.

लगेच त्यानीं जेवणाबद्दल चौकशी केली. मी फराळ केल्याचें सांगितलें, तरीही भत्ता तयार आहे, तसे जाऊ नका वगैरे फार आग्रह केला तेव्हा फारसे आढेवेढे न घेता आमत्रण स्वीकारिले भात भाजीचें काश्मिरी जेवण झालें. २ दिवसापूर्वीं झालेल्या सूर्यग्रहणाच्या दिवशीं त्याजकडे सत्यनारायण झाला होता त्याचा प्रसादही

बांधून दिला. सुमारे १ वाजता हे ठिकाण सोडले रस्त्याच्या जवळून झेलमनदी वाहात होती. **श्रीनगराहून अनत नागकडे** येताना प्रवाहाच्या विरुद्ध दिशेनें नाव चालवावा लागते ती नुसत्या वल्ह्यानें चालविणे शक्य नसते म्हणून नाववाले व त्यांच्या बायका नावेस दोर बांधून ते हातांत घेऊन काठानें नाव ओढून नेत असताना आढळले हे काम मोठ्या कष्टाचें आहे परंतु पुरुष व स्त्रिया याच्या तें आगवळणी पडले आहे येथून सुमारे ६ मैलावर अवतीपूर नावाचें गांव आहे तेथे संध्याकाळी ७ च्या सुमारास पोहोचलो वाटेतच एक हालवायाचें दुकान लागले तेथे दूध वगैरे विकत घेऊन चौकशीस सुरुवात केली गावात धर्मशाळा आहे अशी चवकशी लागली होती परंतु हलवाई म्हणाला येथें धर्मशाळा वगैरे नाहीं, समोरच्या वडाखालीं साधूलोक वस्ती करतात तेथे तुम्ही वस्ती करा तोंच धुळीच्या मोठ्या वादळास सुरवात झाली सारखी अर्धातास धूळ उडत होतो नंतर पाऊसही पडू लागला,

काश्मीरांतील मुलें

दुसऱ्या एका दुकानाच्या पडवीचा आश्रय करून बसलों गावात मार्तंडाच्या धर्तीचीं १।२ देवालयें आहेत असें समजलें परंतु वादळामुळें कार्यक्रम रहित करावा लागला अगदीं उघड्यावर पावसात कसे निजावयाचें ह्याचा विचार करीत आहे तोंच एक पोलिस ऑफिसर भेटले त्यानी ड्यूटी म्हणून कोण कोठले वगैरे चवकशी केली मी इंग्रजींत माहिती सांगितल्यानंतर त्यानी आपल्याकडे झोपण्यास येण्यास सांगितलें

अवतीपूर हें एक तालुक्याचे ठिकाण आहे येथून श्रीनगरास नेहमी टांगे जातात माणशी ४।५ आणे भाडे पडते सध्याकाळ झाल्यामुळें टांगे मिळणेही शक्य नव्हते. श्रीनगर येथून सुमारे १८ मैल आहे सध्याकाळी ७ च्या सुमारास एक मोटार लॉरी अनतनागहून आली प्रवासास कटाळल्यामुळे ८ आणे देऊन तींत

बसलों अवंतीपूराहून ८ मैलावर पापूर नावाचे गाव लागते तेथे केशराच्या बागा आहेत अशी बातमी लागली होती परंतु मोटारनें गेल्यामुळे त्या पाहाण्याचा बेत सोडून द्यावा लागला सध्याकाळी ८ च्या सुमारास श्रीनगर ह्या सुप्रसिद्ध शहरात येऊन दाखल झालों पाऊस पडतच होता कशीबशी सनातनधर्मप्रतापभुवन ह्या नावाची मोटार स्टॅन्डजवळच असलेली धर्मशाळा गाठली धर्मशाळेच्या मॅनेजरसाहेबास नाव गाव वगैरे लिहून देऊन त्याजकडून एक खोली मिळविली खोली चागली हवाशीर स्वच्छ, तिसऱ्या मजल्यावर होती रोजीं १ आण्याप्रमाणे खाट भाड्याने मिळत होती परतु मी फुकट मिळणाऱ्या चटईचाच उपयोग केला ह्या धर्मशाळेत ८ दिवस परवानगीशिवाय राहाता येते जास्त राहाणे असल्यास मालकाची परवानगी काटावी लागते पैखाना, नळ वगैरे सर्व सोई आहेत पाघरुणाची सोय नाहीच म्हणून अर्ध्या चटईचा पाघरुणाकडे उपयोग करीत असे ता ११-५-२९ रोजी श्रीनगरात पोहोचलो होतो त्या दिवशी रात्री तसाच जेवण न करिता धर्मशाळेत झोपीं गेलो दुसऱ्या दिवशीं रविवार होता, त्याकरिताच मी श्रीनगरास येण्याची घाई केली होती, कारण श्रीनगराजवळ असलेल्या प्रख्यात शालिमार आणि निषाद ह्या बागा पाहाण्याची खरी मजा रविवारीच असते

गेल्या सुमारे १९ दिवसात वडील, बहीण, भाऊ, बायको मुलगा व मुलगी ह्यांची काहीच खुशाली समजली नव्हती. घरी मीं पत्रें पाठविलीं होतीं व उत्तरे c/o पोस्टमास्तर श्रीनगर ह्या पत्त्यावर मागविलीं होती व पोस्टमास्तर साहेबास पत्रे आल्यास तशीच ठेवून द्या अशी सूचनाही दिली होती, म्हणून प्रथम पोस्ट ऑफिसचा रस्ता सकाळी उठल्याबरोबर पकडला जनरल पोस्ट ऑफिस नव्या वस्तीत आहे रविवार असल्यामुळे डिलिव्हरीस उशीर होता, म्हणून जेवणाच्या चवकशीस लागलो

येथे मासाहारी हिंदूंच्या पुष्कळ खाणावळी आहेत ते शाक व भात निर्मांस देतो म्हणतात, परतु शक्य तर शाकाहारी खाणावळ पाहावा म्हणून बऱ्याच मडळीं जवळ चवकशी केली. एकाने लालमडमध्ये तशी खाणावळ आहे अशी बातमी दिली फिरता फिरता Vishno Bhjoan Shala विष्णो भोजनशाळा अशी पाटी आढळली खाणावळीचे मालक फार सभ्य गृहस्थ होते त्यानी मोठ्या आनदाने २ आण्यात पोटभर जेवण वाढलें ते पूर्वी राजाकडे स्वयंपाक करण्याच्या कामावर होते व त्या वेळी त्यानीं बराच प्रवास केल्याचेंही समजले दही विकत घेऊन त्याचे ताक बनवून आणिले होतें इकटच्या प्रातात हाताने स्वयपाक करण्यापेक्षा खाणावळीत जाणे परवडते महिना ७।८ रु. दर पडतो, जेवण उरकून पोस्टात गेलों.

रविवारी पत्रे वगैरे १० वाजता मिळतात इतर वारीं ९ वाजता मिळतात घरचीं सर्व मडळींची पत्रें मिळालीं खुशाली वाचून आनंद झाला व पुढे चालू लागलो पोस्ट ऑफिस (1St Bridge) पहिल्या पुला जवळच आहे येथून **शालिमार**

निषाद् इकडे जाण्यास नावा मिळतात परंतु त्यास ३।४ रुपये भाडे पडतें मला त्यामधून जाणें शक्य नव्हतें तेव्हा गरिबाची सोय काय, म्हणून चवकशीस लागलो व माहिती काढली पोस्टातून प्रथम Nawpura **नवा पुरा** नावाच्या भागाचा तपास केला तेथूनही भाडे जास्त पडत होतें तेथून Rainawwari **रैनावारी** नावाच्या भागांत गेलों व त्याच्यापुढे Naidyar **नइडयार** ह्या नावाच्या बदरातून **निषाद्**ला स्वस्त भाड्याने नावा सुटत होत्या तें ठिकाण गांठले सुमारे १॥-२ मैल चालावें लागले परंतु **श्रीनगरचे** अनेक भाग पाहावयाचेच होते त्यात हा भाग पाहून झाला येथून निषादला सारख्या होड्या सुटत होत्या. भाडे माणशीं २।३ पैसे पडतात मजला ३ पैसे पडले **अमिरा कद्ल**वरून जितके रुपये भाडे पडते तितक्या पैशात येथून जाता येते, परंतु ह्या होड्याचा उपयोग बहुतेक काश्मिरी लोकच करीत होते, कारण इकडे येणारे लोक श्रीमंत असल्यामुळे असल्या गोष्टींची चवकशी करितातच कशाला ! ते इकडील गरीब लोकाशी बोलत सुद्धा नाहींत मग गरिबाकडून ह्यास माहिती कशी मिळणार होडींत बरीच काश्मिरी पंडीत मंडळी भेटली ही मंडळी मजेने निषाद् बागेत चालली होती त्याजपाशीं बराच वेळ गप्पा झाल्या त्यात **पंडित शंकर देव** ह्या नावाचे **रैनावारीचे** काश्मीर संस्थानात अकाउन्टन्ट जनरलच्या ऑफिसमध्यें एक्झामिनरचे काम केलेले पेन्शनर गृहस्थ होते त्यांनीं काश्मीरची बरीच माहिती दिली व आल्यासारखे निदान तीन महिने तरी काश्मिरात राहा, पुष्कळ मजा पाहाण्यास सापडेल असे सांगितले मी खर्चाची सोय नाहीं व सुट्टीही नाहीं, असें सांगताच ते व त्याच्या बरोबरची मंडळी म्हणाली, आम्ही तुम्हास ३।४ महिने सहज जेवावयास घालू मी त्याचे आमंत्रण आभारपूर्वक नाकारिले तेथून नाव काही वेळ **झेलम** नदींतून जाते व पुढें ती **दाल** सरोवरात शिरते ह्या सरोवराचे पाणी इतके स्वच्छ आहे कीं १।२ पुरुषावर असलेला तळ स्पष्ट दिसतो व सरोवरात उगवलेल्या रंगीबेरंगी वनस्पती पाहून मन इतकें मोहून जातें कीं वरती डोकें करूंच नये असे वाटते सरोवरात कमळें तर अनंत दिसत होतीं तीं पाहून फुलाचा जणूं गालिचाच पसरला आहे असा भास होत होता काहीं वेळानें सरोवरात असलेल्या तरत्या बागा लागल्या

तरत्या बागा (Floating Gardens)

उथळपाण्यात उगवणारे दाट लव्हाळ पाण्याच्या पातळीपासून आत २ फुटांवर तोडून त्याचा व तळाचा संबंध नाहींसा करितात पाण्याच्या पातळीवरील संबंध मात्र कायमच ठेवतात कारण लव्हाळें फार दाट उगवलेले असतात व ते एकमेकास चिकटलेले असतात नंतर ते लव्हाळें तसेंच आणखी जवळ जवळ आणतात व मग त्यावर माती टाकतात त्या मातीच्या थराचें बेटच तयार होतें मात्र तें बेट सरोवराच्या तळास टेकलेलें नसते पुढे त्या बेटावर कलंगडें फुल झाडें वगैरेंची लागवड

करितात ह्या बागा एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी नेता येतात, म्हणून थट्टेनें काश्मीरमध्यें जमीन चोरीस जाण्याची भीति आहे असें म्हणतात

ह्याची लांबी सुमारें ४ मैल असून रुंदी २॥ मैल आहे. दालसरोवराचा विस्तार १०।१२ चौरस मैल तरी असावा असा अंदाज आहे. सुमारें २ तास प्रवास करून **निषाद** बागेस पोहोंचलो बागेच्या बाहेर बरीच गर्दी जमली होती मोटार लाऱ्या उभ्या होत्या, फराळाची दुकानेही होती बोटींतील पंडित मंडळीजवळ चहाचा बंब बिस्किटाचें गाठोडें व पेले वगैरे सामान होतें. त्यानीं दुपारीं ३ च्या सुमारास चहा-पिण्यास येण्याचें आमंत्रण दिलें ती मंडळी बागेंत झाडाखाली बसण्याकरिता निघून गेलीं व मी बाग पाहाण्याकरिता चालूं लागलो इ. स. १६३४ च्या सुमारास **नूरजहानचा भाऊ असफखान** ह्याने हे उद्यान तयार करविले ह्या बागेस आनंदोद्यान असे नाव आहे. ह्या बागेची लांबी ५९५ यार्ड असून रुंदी ३६० यार्ड आहे बागेसभोंवतीं १३ फूट उंचीची भिंत आहे ही बाग एकावर एक असे पायऱ्याप्रमाणें दहा (मजले) चौथरे बांधून त्यावर तयार केली आहे प्रत्येक चौथऱ्यावर एक सुंदर पुष्करणी असून तींत अनेक कारंजीं उडत आहेत. एका पुष्कर-णींतून दुसरींत, दुसरींतून तिसरींत ह्याप्रमाणे पाणी वहात वहात खालीं येतें व दाल-सरोवरास मिळतें. प्रत्येक मजल्यावर एक एक धबधबा दृष्टीस पडतो

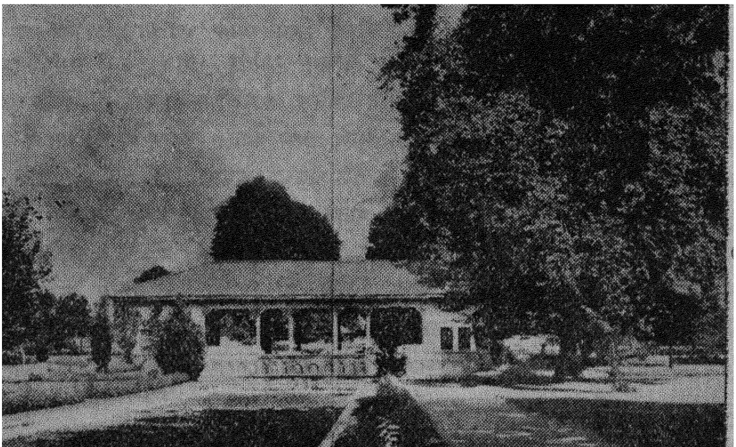
अगदीं आरंभींच्या चौथऱ्यावर व शेवटच्या चौथऱ्यावर असे दोन बंगलें बांधिले आहेत. पहिल्या बंगल्याची लांबी ५९ फूट असून रुंदी सुमारें ४८ फूट आहे. खिड-क्यावर सुंदर नक्षीकाम केलें आहे पुष्करणींतील कारंज्याची मजा पहात बसण्याकरितां बंगल्याच्या खालच्या व वरच्या मजल्यावर व्हराड्यांत बाकें टाकिलीं आहेत.

पुष्करणींतील पाणी अनेक कालवे काढून सर्व बागभर खेळवले आहे. कालव्याच्या काठावरून माणसांना चालण्यासारखा पक्का फरसबंदी रस्ता आहे रस्त्याच्या दोहों-बाजूस हिरवें गार गवत असून मधूनमधून सुंदर रंगीबेरंगी फुलझाडेंहि लाविलीं आहेत तीं पाहून आपण सुंदर सुंदर गालिचेच पहात आहोत कीं, काय असा भास होतो मधूनमधून सुंदर दगडी चौथरे बांधले आहे व बाकेंही मांडली आहेत बाजूस उंच उंच चिनारवृक्ष आहेत त्यांच्या छायेखालीं शेकडो मंडळी बसून त्यांचे फराळ चालले होते ह्या बागेस हरवान नावाच्या तलावातून पाण्याचा पुरवठा होतो

निषाद बाग

निषाद ही बाग डोंगराच्या पायथ्याशीं बांधली आहे. बागेत सुमारें ४।५ शें माणसें तरी आलीं असतील परंतु बाग फार मोठी असल्यामुळे गर्दीचा त्रास कोणा-सहि होत नव्हता ही बाग पाहून शालीमार पहाण्यास जाण्याचा विचार होता, परंतु बाग पहाता पहाता १॥ तास निघून गेला तरी बागेच्या बाहेर पाय निघेना सरते शेवटीं होडींत भेटलेल्या मंडळीकडे गेलो त्यांचा चहा तयार होताच एक पेला चहा

व बिस्किटें मजला त्यानीं दिलीं. आग्रह चाललाच होता. चहानंतर गुडगुडी पितां पिता गप्पाहि चालल्या होत्या. इकडील मंडळींची पिकनिक पार्टी म्हणजे आपल्या-कडच्यासारखे हजार पदार्थ व भयंकर खर्च नव्हे चहा, बिस्किटें (तीहि साधी) व नंतर गुडगुडी म्हणजे खलास चहा घेऊन मंडळींचा निरोप घेतला व बागेच्या बाहेर पडलों, तोंच **मुंबईस** आर् एम् एस् मध्यें काम करणारे **श्री गोपाळ शिवराम गाडगीळ** नावाचे गृहस्थ दिसले ते आपल्या बहिणीस घेऊन **अमर-नाथची** यात्रा करण्यास आले होते त्यानीं मजला ओळखलें नाहींच. कारण मी कफनी धारण केली होती. मी मात्र त्याच्या पोषाखावरून ते महाराष्ट्रीयन् आहेत, हें तेव्हाच ओळखलें व कोण कोठले वगैरे चवकशी केली सुमारें १५ दिवसात

श्रीनगरमधील बागा

मराठी बोलावयास न सापडल्यामुळें त्याना पाहून मला फार आनंद झाला. त्यानीं ३ रु स स्वतंत्र शिकारा केला होता ते **शालीमार** पाहून आले होते मला पहा-वयास जावयाचें होते म्हणून दुसऱ्या दिवशीं त्यास भेटण्याचें कबूल करून त्याचा निरोप घेतला. श्रीनगराहून निषादला येण्यास पक्की सडक आहे श्रीनगर ते निषाद ७ मैल अंतर आहे तेथून शालीमार १॥ मैल पडतें तीच सडक पुढें गेली आहे शालीमार बागेत ५॥ च्या सुमारास पोहोंचलो तोच ढगानीं आकाश भरून आलें व काळोखीहि पडली. त्यामुळें शालीमार बाग फार वेळ पहाण्यास सापडली नाहीं **ही** बागहि डोंगराच्या पायथ्याजवळ आहे

शालमार

शालमार दाल सरोवराच्या ईशान्येस आहे **श्रीनगर** शहर बसावणारा राजा दुसरा **प्रवरसेन** ह्यानें स्वतःस रहाण्याकरिता ह्या ठिकाणीं एक सुंदर वाडा बांधला व त्यास **शालमार** The abode of love “ **प्रेमगेह** ” असें नांव दिलें अशी अख्यायिका आहे इ. स. १६१९ मध्ये **जहांगीर** बादशहानें येथें एक सुंदर बाग तयार करविली ह्या बागेची लांबी ५९० यार्ड असून रुंदी २६७ यार्ड आहे बागेसभोंवतीं १० फूट उंचीचा एक तट बांधिला आहे ही बाग एकावर एक चार मजले पायऱ्यासारखे बांधून त्यावर तयार केली आहे प्रत्येक चौथऱ्यावर मोठमोठे हौद बांधले असून त्यात अनंत कारंजीं सारखीं उडत असतात. हौदातील कारंज्याची मजा पहाण्याकरिता हौदाच्या काठावर लहान लहान बंगले बांधले आहेत व बंगल्याच्या व्हरंड्यात बाकें टाकिलीं आहेत त्यावर शेंकडो लोक मजा पहात बसलेले असतात ९ ते १४ यार्ड रुंद व १॥ फूट खोलीच्या पाटांनीं हे हौद एकमेकास जोडले आहेत वरच्या हौदातून खालच्या हौदात पाणी येताना ते जोरानें वहात येतें म्हणून सर्व ठिकाणीं धबधब्याची मजा पहाण्यास सापडते हौद व पाट बांधण्यास सुंदर गुळगुळीत व चकचकीत काळा दगड वापरला आहे बागेच्या मागील बाजूस असलेल्या जलप्रवाहातील पाणी वळवून ह्या बागेस घेतले आहे शालीमार आणि निषाद ह्या बागा जर **मुंबईस** तयार करावयाचा विचार केला तर मुंबईस येणाऱ्या पाण्याचा चौथा हिस्सा पाणी ह्या बागावरीच खर्च होईल, अशी माझी कल्पना आहे बहुतेक मोंगल बादशहा ह्या बागात आराम करण्याकरिता येत असत औरंगजेबाच्या बरोबर प्रवास करणारा युरोपियन प्रवासी **बर्नियर** म्हणतो “ ह्या ठिकाणीं वापरण्यात आलेले दगडी खांब व दरवाजे हे **शहाजहान** बादशहानें उध्वस्त केलेल्या अनेक देवालयाचे असावेत त्याच्या किंमतीची कल्पना करणे अशक्य आहे

ह्या बागाचें यथायोग्य वर्णन करणें माझ्या शक्तीच्या बाहेरचे काम आहे मात्र अशा सुंदर बागा हिंदुस्थानात माझ्या पहाण्यात आल्या नाहींत

येथून ३ मैलावर **हरवान** नावाचे ठिकाण आहे, तेथे डोंगराच्या दरीस मोठा बंधारा बांधून एक तलाव तयार केला आहे ह्याच तलावाचें पाणी **श्रीनगरास** नळानें नेले आहे व ह्याच तलावातून शालीमार व निषाद ह्या बागास पाण्याचा पुरवठा होतो सध्याकाळ होऊन पाऊस पडूं लागला म्हणून हरवानला जाण्याचा बेत रहित करावा लागला हरवान येथें गुलाबाचीं झाडे सर्वत्र पसरलीं आहेत म्हणतात. येथून परत चालत जावें तर रात्र होणार म्हणून चवकशीस लागलों तों श्रीनगरास जाणारी नाव मिळाली. **निषादबाग दाल सरोवराच्या** काठावर वसली आहे, परंतु **शालीमार** सरोवरापासून सुमारें १ मैल आत आहे, परंतु सरोवरापासून बागे-

पर्यंत कालवा खोदला आहे, त्यातून नावा चालतात मात्र जशा **निषादहून** नावा सुटतात तशा शालीमारहून सुटत नाहींत. मुद्दाम कोणी **नांव केल्यास जातां येतां येते.**

ह्या कालव्याची रुंदी १२ यार्ड असून त्याच्या दोहो बाजूंस हिरवागार गवतानें आच्छादिलेला रस्ता असून पलीकडे सुंदर कमानदार वृक्ष आहेत त्याच्या छायेखालून नावेनें जाताना अतिशय आनंद होतो

एक नाव एका गृहस्थाने स्वतंत्र आपल्या कुटुंबाकरिता केली होती तींत जागा मिळाली नाववाल्यानें **अमिरा कदलला** नेऊन सोडण्याचें कबूल केलें होतें नाव **दाल** सरोवरात गेल्यानतर पाऊस पडून वाराहि जोराचा वहाण्यास सुरवात झाली नाव उलटते कीं काय, अशी भीति कांहीं वेळ वाटली परतु नाव सुखरूपपणें किनाऱ्यास लागली नाव लागली तें ठिकाण आमिराकदलपासून चागले २।–२॥ मैल होतें नाववाला येथेच उतरा म्हणाला फसविल्याबद्दल त्याजपाशीं बोलाचाली झाली, परंतु जास्त बोलून वेळ घालवून रात्र होणार म्हणून १ आणा त्याच्या हातावर ठेवून रस्ता सुधारला व श्रीनगरच्या **जैनाकदल** नावाच्या भागात येऊन पोहोंचलों व येथें पुन्हा १ आण्याची नाव करून **अमिराकदलला** आलों. खाणावळींत जेवण करून झोपी गेलों (१२।५।२९)

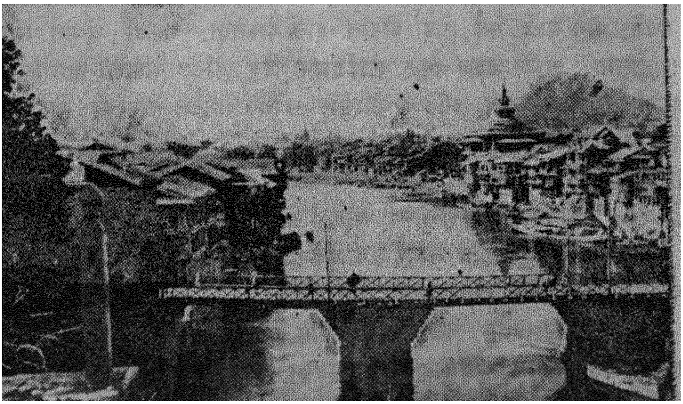
ता १३।५।२९ ला आज विश्राति घेण्याचें ठरविलें होतें कारण ता २६ ४।२९ पासून विश्राति मिळाली नव्हती तसेच थंडीमुळें रोज आघोळहि घडत नसे म्हणून आघोळ करणे, कपडे धुणे व दुपारीं स्वस्थ झोपणें असा कार्यक्रम ठरविला होता खाणावळवाल्यास कढत पाण्याबद्दलहि विचारून ठेविलें होतें सकाळीं उठून प्रथम चहाची चवकशी केली **पुण्यामुबई**सारखें एक हॉटेल दिसलें चहाची चवकशी करिता ३ आणे कप चहा मिळेल असें मालकानीं सागितले बेत रहित केला नतर एक हालवायाचें दुकान दिसले. येथें सामान्य प्रतीचा चहा मिळत होता भाव ३ आणे शेर होता. पावशेर चहा व पाव वगैरे खाऊन रा **गाडगीळ** ज्या बदरीआश्रम नावाच्या धर्मशाळेंत उतरले होते, तिच्या चवकशीस लागलो. ही धर्मशाळा लालमंडींत आहे त्यानीं पुण्याच्या पद्धतीप्रमाणें चहा वगैरे देऊन स्वागत करून दुपारच्या भोजनाचें आमत्रणहि दिलें **श्रीनगरात** महाराष्ट्रीय जेवण हा योग अपूर्व होता, म्हणून फारसे आढेवेढे न घेता आमंत्रण स्वीकारलें व आघोळीकरिता कढत पाण्याचा वारहि लावला यथाक्रम भोजन सुव्यवस्थितपणें पार पडलें

अमरनाथची यात्रा कठीण असल्यामुळें सोबत मिळाल्यास उत्तम म्हणून त्यानीं मला अमरनाथाच्या यात्रेस येण्याचा आग्रह केला व ४ महिन्यांचा कपडे, खाणेंपिणें, वगैरे सर्व खर्च पुरवितों म्हणूनहि सागितलें परतु मजला ४ महिने मोडण्यास सवड नसल्यामुळें त्याच्या म्हणण्यास मजला आभारपूर्वक नकार द्यावा लागला.

आज पोष्टात असलेल्या बुकस्टॉलवर मुबईइलाख्याच्या वर्तमानपत्राची चवकशी

केली ४ दिवसाचा शिळा टाइम्स विकत मिळाला. येथें **टाइम्स** येण्यास ४।५ दिवस लागतात त्याच्या रोज पाच प्रती येथे येतात **क्रॉनिकल** वगैरे पत्र येत नाहीं. टाइम्स वाचल्यामुळें आपल्या प्रांताची थोडी हालहवाल समजली सुमारें ४ वाजे-पर्यंत झोप काढली पुढे थंडीचें निवारण करण्याकरिता एक काश्मिरांत मिळणाऱ्या गरम कापडाची पेटी शिवून घेतली २ रु खर्च आला येथे शाली वगैरे फार स्वस्त मिळतात ३ रु पासून शाली मिळू शकतात जाताना पैसे व आर्डर नेली असता चागला फायदा होईल काश्मिरात तयार होणाऱ्या लोंकरीच्या कपड्यास Puttoo (पुट्टू) हें नाव आहे

संध्याकाळीं फिरत फिरत **झेलम** नदीची लेव्हल बिघडू नये म्हणून श्रीनगर-जवळ जो बधारा बाधला आहे तो पहाण्यास गेलो बधाऱ्याच्या वरच्या पाण्याची

थर्ड ब्रिज, श्रीनगर

लेव्हल खालच्या पाण्याच्या लेव्हलपेक्षा ५।६ फूट जास्त आहे त्यामुळे वरून जहाजें खालच्या भागात नेण्याकरिता व खालचीं जहाजें वरती आणण्याकरिता ३।४ दर-वाजाची स्वतत्र व्यवस्था केली आहे ही व्यवस्था पाहून **पनामाचा** कालवा कसा असेल ह्याची कल्पना येते नदीवर एकदर ७ पूल बाधले आहेत पैकी पहिला फार उत्तम आहे त्यावरून मोटारी जाऊ शकतात इतर पूल लाकडी आहेत त्यावरून टागे च माणसेच फक्त जाऊ शकतात त्या पुलास इग्रजीत फर्स्ट ब्रिज, सेकड ब्रीज अशींच नावे आहेत परतु काश्मिरी लोक ही नावे ओळखत नाहींत त्यानीं त्यास स्वतत्र नावें दिलीं आहेत तीं क्रमानें —१ **अमिराकदल**, २ **हब्बाकदल**, ३ **फतहकदल**, ४ **जैनाकदल**, ५ **अलीकदल**, ६ **सफाकदल**, ७ **नवाकदल** अशीं आहेत, हे नाव विचारल असता पत्ता लागतो

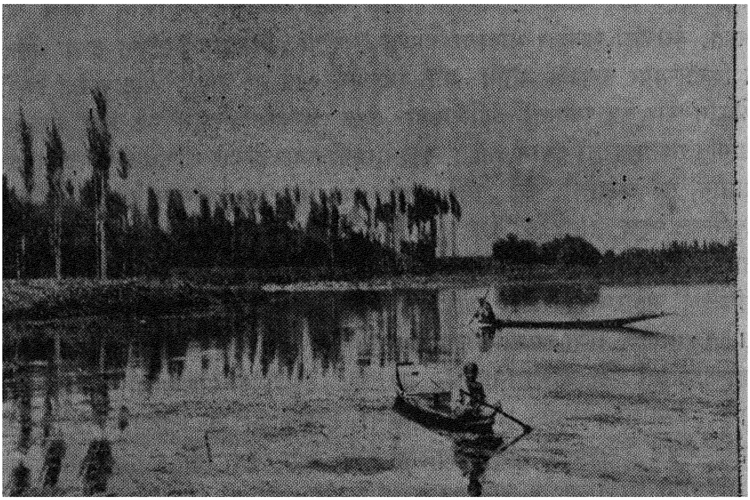
पहिल्या पुलापासून सातव्या पुलापर्यंत नावेनें जाण्याचे माणशी भाडे १ ते २ आणे पडते अंतर सुमारें २॥-३ मैल आहे. साधारणत इकडील नावा काळोख पडल्यानंतर चालत नाहींत म्हणून नावेनेंच जाऊन नावेनें परत येणें असेल, तर लवकर निघावें हे उत्तम एकवार नावेनें जाऊन परत येणें ही एक आनंददायक सफर आहे मधून मधून माणसें चढत व उतरत असतात काठावरून २।३ पैसे घेऊन अमक्या कदलला येतोस काय, वगैरेसंबधीं नांववाल्याजवळ लोकाची चवकशी चाललेली असते नदीच्या काठानेंहि रस्ता आहे त्या रस्त्यानेहि एकवार सफर करावी म्हणजे **श्रीनगरची** सामान्य कल्पना येते गाव अत्यंत गलिच्छ आहे सारखा चिखल तुडवीत जावे लागतें. नवीन वस्ती अमिराकदल हा भाग सोडल्यानतर लागते तीत रस्ते वगैरे अगदीं रेखीव मुंबईसारखे आहेत बागा, खेळण्याच्या जागा, मोठमोठीं ऑफिसे वगैरे ह्या वस्तीत आहेत. नदींत जिकडे तिकड हॅाउस बोटी दृष्टीस पडतात ह्यास दरमहा १०० ते १५० रु. भाडे पडते मग मात्र सर्व सोई बोटींत होऊ शकतात शेंकडों श्रीमत लोक ह्या बोटीत रहातात अमिराकदल जवळ **काश्मिर** हिंदु हॅाटेल नावाची खाणावळ रहाण्याच्या सोईसुद्धां बोटीतच आहे व काश्मिर खालसा हॅाटेल नावाची मोठी खाणावळ पहिल्या पुलाजवळच एका मोठ्या इमारतींत आहे ह्या हॅाटेलात रोजीं १ ते ३ रु माणशी खर्च येतो. रहाण्यास जागाहि मिळते पहिल्या पुलाजवळ **डॉ अत्री**, M B B. S ह्यांचा दवाखाना आहे त्यांजकडे काश्मिर गाईड १॥ रुपयास मिळतें त्यांत नको ती माहिती भरपूर व पाहिजे ती माहिती नाहीं, म्हणून मी तें विकत घेण्याचा बेत रहित केला.

श्रीनगरास सर्वत्र विजेचे दिवे दृष्टीस पडतात श्रीनगरापासून सुमारें ५० मैलांवर **रामपूर येथें** पाण्यचा प्रवाह आडवून वीज उत्पन्न करून ती श्रीनगरास आणली आहे म्हणून ती स्वस्त पडते. इकडील लहान नावास **किस्ती** हें नांव आहे प्रवासी त्यास **शिकारा** म्हणतात. दुकानाचीं तोंडें नदीकडे असल्यामुळें बाजार करण्याकरिता बरीच मंडळी नावेंतून जातात आपल्याकडील टांग्यासारखा इकड नावेचा उपयोग करितात म्हणूनच ह्या शहरास युरोपातील **व्हेनिसची** उपमा देतात. ह्या प्रांतातील नद्या व सरोवरांचें पाणी संथ असल्यामुळें नावास हेलकावे फारसे बसत नाहींत, म्हणून इकडील नावा आपल्या प्रांतासारख्या खाली निमुळत्या होत गेलेल्या नसतात, तर खालून सपाट असतात त्यामुळे त्यात पाय पसरून अगर मांडी घालून बसावें लागतें बसण्याकरिता नावेत सुंदर गाद्यागिरद्या असून वरती छप्परहि असतें नाववाले, टांगेवाल्यासारखेंच गिऱ्हाइकास फसविण्यास तयार असतात नवीन गिऱ्हाइकांस तर फसविणें म्हणजे ह्याच्या हातचा मळ आहे कितीहि पैसे दिले तरी बक्षीस मागण्याची यांची चालच आहे

एक दिवस मी **जैनाकदल** येथील कापडाचे व्यापारी प विष्णुजी कौल ह्यास भेटावयास गेलों येताना १ आण्यास नेतो, म्हणून कबूल करून नाववाल्यानें

नावेत घेतलें नाव पाण्यात नेऊन उभी केली व गिऱ्हाइकाची वाट पहात बसला. इतका वेळ मोडण्यास मजला सवड नव्हती. मी चालत २०।२५ मिनिटात धर्मशाळेत पोहों-चलों असतों नाव लगेच सोडण्याचा करार होता तो म्हणू लागला २ आणे द्या, तर नाव एकट्याकरिता सोडतों, नाहींतर थाबा मी त्यास नाव किनाऱ्यास घे नाहीं तर चल असें सांगितलें. तो काहींच करीना सरतेशेवटीं त्यास चाकूहि दाख-विला व मजला त्रास देणें तुला शक्य नाहीं, असें त्यास बजावलें व होडीचा नंबर पाहून पोलीसच्या ताब्यात देईन असेंहि सागितले तेव्हा तो ताळ्यावर आला व पोलिसला कळवू नका, होडी सोडतो असें म्हणून होडी सोडली सर्व होडी-वाले मुसलमानच असतात काश्मीर प्रातात बरेच लोक कायमचेच होड्यात रहातात. मध्यें एक लहानसें घर असतें त्यात स्वयंपाक करितात नवरा व बायको दोघेहि वल्हवण्याचे काम करितात इकडून तिकडे माल पोहोंचवायचे काम सारखे चालू असते बराचसा व्यवहार भाताचा चालतो नदीवर ठिकठिकाणीं होड्या उभ्या असतात व किनाऱ्यावर उखळ्या मांडून भात कुटण्याचें काम सुरू असतें. पोटाकरिता इकडील लोकास फार कष्ट पडतात. अमिराकदल जवळ लालमंडी म्हणून एक भाग आहे, ह्या भागात सर्व प्रकारची दुकाने आहेत काश्मीरमध्ये तयार होणारें लोंकरीचे कापड, लाकडी सामान, सर्व प्रकारचीं फळें वगैरे जिन्नस येथे मिळतात श्रीनगर येथे प्रताप कॉलेज टेक्निकल स्कूल, रेसिडेंटचा बंगला, श्रीगदाधराचें मंदीर, श्रीरघुनाथ मंदीर, श्रीशंकरा-चार्य मंदीर, शाह हमदान मशीद, रेशमाचा कारखाना, म्युझियम व झेलम नदीवरचा बाधलेला महाराज हरिसिंग ह्याचा राजवाडा वगैरे ठिकाणे पहाण्यासारखीं आहेत. ता १४।५।२९ रोजीं आमिराकदलपासून सुमारें १ मैलावर असलेला शंकराचार्य मठ पहाण्याकरितां सकाळींच निघालों मठ एका टेकडीच्या पायथ्याशी आहे मठात साधू, सन्याशी, वैरागी, अतिथी, वगैरेंची उतरण्याची व भोजनाची सोय फुकट होते. येथेंच उतरण्याचा पुष्कळ मंडळींनीं मला सल्ला दिला होता, परंतु श्रीनगरमध्यें १ शिखाची धर्मशाळा, २ आर्य समाज, ३ यारकंद सराई, ४ बद्री आश्रम, ५ सनातन धर्मप्रतापभुवन वगैरे अनेक धर्मशाळा असून त्यात वाटेल तितके दिवस रहाता येईल ही बातमी मिळाल्यामुळे गावापासून लाब रहाण्याचा बेत रहित केला. जेवणासहि फार खर्च येत नव्हता मठांत कित्येक विद्यार्थी चटयावर बसून संस्कृतचें अध्ययन करीत होते. मठाधिकारी पूजा वगैरे करण्यात गुंतले होते म्हणून त्याचे आटपेपर्यंत थाब-ण्याचा बेत रहित करून मठ सोडला मठातूनच टेकटीवर जाण्यास रस्ता आहे ह्या टेकडीस उर्दू नाव तख्त-इ-सुलेमान असून हिंदू लोक हिला शंकरपर्वत म्हणतात. मठाजवळ एक दुर्गामंदिरहि आहे टेकडिवर एक पुरातन काळीं सुमारें साडेचार हजार वर्षांपूर्वी बाधलेलें शंकराचें देऊळ आहे चढाव सुमारें २ मैल आहे. फारसा कठीण नाहीं वरती चढून गेल्यानंतर श्रीनगरकडे नजर फेंकली तों सर्वत्र पसरलेलें पाणी त्या-मधून चाललेल्या नांवा, मधूनमधून दिसणारी हिरवाळीचीं बेटे व त्यावर असलेलीं

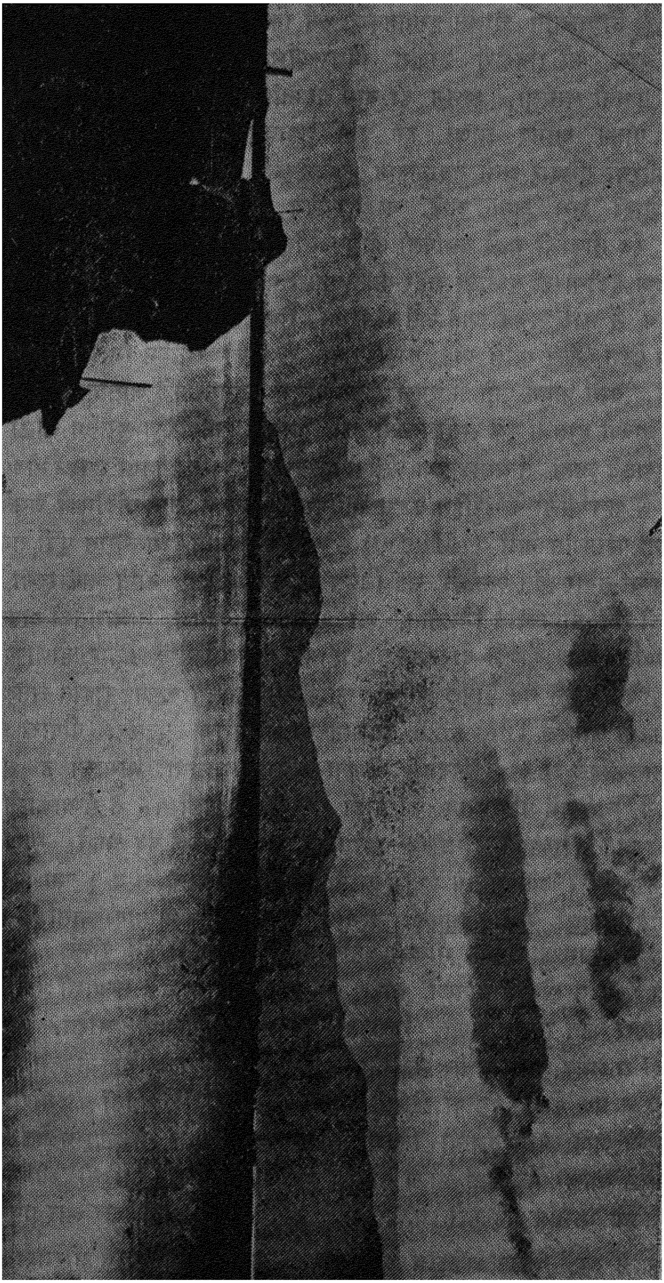
लहान लहान घरें, शहराच्या बाहेर जाणारे दुतर्फा झाडांचे रस्ते व हिरवागार शेतें पाहून अत्यानंद झाला देवळात शंकराची पिंडी आहे शाळुंका साधारणत कमरे-इतकी उंच आहे देऊळ पूर्ण दगडी बांधलेले आहे देवळाच्या चारी बाजूस खांब उभे करून त्यावर विजेचे मोठ्या प्रकाशाचे दिवे लावले आहेत व त्याचा प्रकाश फक्त देवळांवरच पडावा अशी योजना केली आहे म्हणून रात्रीं सुद्धा देऊळ शहरातून दिसतें हे दिवे पाहून पुण्याच्या शिवाजी महाराजाच्या पुतळ्याजवळ लावलेल्या काजव्या-सारख्या दिव्याची आठवण झाली व व्यवस्थापकास एकवार काश्मीरला आणून मोठे दिवे कसे असतात, तें तरी दाखवावे असे वाटले परंतु तो बेत अनेक कारणास्तव रहित केला. देवळात एक सन्याशी भेटले त्याजपाशीं चष्माशाहि नावाच्या बागेच्य रस्त्याचा तपास केला देवळाच्या समोरूनच उतरलें असता जी सडक लागते, तीच

डाल सरोवर

चष्माशासीस जाते असें सांगितले व दूर डोंगराच्या पायथ्याशीं दिसणारी बागहि दाखविली. रस्ता नव्हताच, परतु उतार फारसा कठीण नसल्यामुळे तसाच उतरलों तों १० चा सुमार झाला फार भूक लागली वाटेनें सारखी तुतीचीं झाडें लागत होतीं, त्याखालचीं फळें वेंचून त्याचाच फराळ केला तोंच एक हालवायाचें दुकान लागले. त्याच्या दुकानात दूध व विस्किटे मिळालीं तीं घेऊन साग्रसगीत फराळ उरकला व चालूं लागलों. मोठ्या रस्त्याने सुमारे १॥ मैल चालल्यानंतर उजव्या हातास सडक चष्माशाहीकडे जाते मोठा रस्ता तसाच पुढें निषादबागेकडे जातो येथून निषाद २॥ मैल लांब रहाते चष्माशाही श्रीनगरपासून ५ मैलावर आहे. रविवारीं सकाळीं

लवकर निघाल्यास चालत हरवानपर्यंत सर्व ठिकाणे पाहून निषादवरून नावेनें परतहि येता येईल मी रविवारीं उशिरा निघाल्यामुळें घोंटाळा झाला. चष्माशाही आडवारीं पहावी लागली. म्हणून ही बाग पहातांना फारशी मजा वाटली नाहीं मात्र झरा पाहून आनंद झाला ही बाग शहाजहान बादशहानें इ. स. १६३२ मध्यें काश्मीरचा सुभेदार अली मर्दानखान ह्याजकडून बांधविली. चष्माशाही ह्याचा अर्थ बादशाही झरा असा आहे. चष्मा म्हणजे झरा एका मोठ्या झऱ्याच्या तोंडावर एक रुंद तोंडाची नळी बसविली आहे तींतून पाणी बाहेर येतें व बाहेर येताना ते उपड्या हंडीसारखें वाटोळें बाहेर पडतें पाणी पाहून फार मजा वाटते पाणी गोड गार होतेंच. ते फार पाचक आहे असें म्हणतात तेथून ते धबधब्यासारखें वहात एका पुष्करणींत पडते नंतर त्याचे पाट काढून सर्वत्र तें पाणी खेळवून त्याची बाग तयार केली आहे बाग पाहून परत निघालों, बागेपासून श्रीनगराकडे जाताना सुमारें २॥ मैलावर डाव्या हातास एक रस्ता फुटतो हा पनरतन नावाच्या पुरातन काळीं बांधलेल्या मंदिराकडे जातो तें मार्तंडाच्या धर्तीवर बांधले आहे परंतु श्रीनगर लवकर सोडणें असल्यामुळें तें पहाण्याचा बेत रहित करून श्रीनगरास आलो व लाल मंडीमध्यें असलेला अजबखाना पहाण्यास गेलो (Museum) अजबखान्यात श्रीनगरास पूर्वी तयार होणारे व सध्या तयार होत असलेले सर्व जिन्नस ठेविले आहेत नाना प्रकारच्या मूल्यवान शाली येथें पाहाण्यास मिळतात. ह्या प्रकारच्या शाली बाजारातही असतात, परंतु गरिबांस त्या कोणी दाखवीत नाहीत काश्मीरमध्यें तयार होणाऱ्या लाकुड कामाचेही नमुने येथें ठेविले आहेत. काश्मीरमध्ये वस्ती करून राहात असलेल्या निरनिराळ्या जातीचे Life size माणसाच्या आकाराचे पुतळेही पोषाख घालून उभे करून ठेविले आहेत. त्यांवरून कोणता माणूस कोणत्या भागाचा हें समजून येऊं शकेल म्युझियम पाहाण्यास फी नाहीं तें रोज सकाळीं १० ते संध्याकाळीं ५ पर्यंत उघडें असतें गुरुवारीं व गॅझेटेड सुट्यांच्या दिवशीं फक्त बंद असतें. म्युझियम पाहून तेथून नावेनेच श्री रघुनाथ मंदीर दुसऱ्या पुलाजवळ आहे तें व ३ ऱ्या पुला जवळची मशीद पाहिली मशीद लाकडी बांधली असून नक्षीकाम पाहाण्यासारखें आहे येथें सुद्धा पैसे मागण्याकरितां मौलवी बसले होतेच. तेथून चालत चालत सातव्या पुलापर्यंत गेलों व होडीनें परतलों. वाटेत एक आनदगीर नावाचे संन्याशी भेटले पुण्यास सोमवार पेठेंत राहात असत. गेलीं १५ वर्षें ते काश्मीरमध्यें आहेत. त्याचा मुक्काम सध्यां लालमंडीमध्यें वझीर मंदीरात असतो त्यानीं मला चेहऱ्यावरून ओळखलें व मराठींत प्रश्न केला दुसऱ्या दिवशीं भेटण्यास बोलाविलें त्यानीं काश्मीर प्रांत संपूर्ण पाहिला आहे. परंतु दुसऱ्या दिवशीं सकाळींच श्रीनगर सोडण्याचा बेत केला असल्यामुळें त्याची भेट घेता आली नाहीं. पुढील प्रवासाची माहिती श्रीनगरच्या नध्थू नावाच्या भागात राहाणारे पंडित अर्जुननाथ टिक्कू ह्यानीं फार आस्थापूर्वक दिली. व त्याचे स्नेही पंडित अफताब कॅा ह्यास भेटण्यास सांगितलें, व क्षीरभवानीची यात्रा

वुळर सरोवरावरील सूर्यास्ताचा देखावा

जरूर पहा म्हणूनही सांगितले ही यात्रा प्रत्येक महिन्याच्या शुद्ध अष्टमीस असते व त्या वेळी येथे पुष्कळ काश्मिरी पंडित जमतात ता १६ रोजीं शु।। ८ मी आली होती म्हणून रेशमाचा कारखाना पाहाण्याचा राहून गेला त्याबद्दल मला वाईटही वाटलें नाहीं कारण रेशमी वस्त्राची मजला कधीं आवश्यकता भासत नाही तसेंच श्रीनगरजवळ एक हरपर्वत म्हणून ठिकाण आहे येथें एक तुरुंग आहे हरपर्वत पाहाण्यास सरकारी परवाना काढावा लागतो तितकी स्वस्थता मजला मिळाली नाहीं म्हणून तो बेतही मीं रहित केला क्षीरभवानीस जाणे असल्यास गाधारबल नावाच्या गावावरून रस्ता आहे गाधारबल हे श्रीनगरपासून सुमारें १ मैल आहे श्रीमंत लोक मोटारने जातात अगर स्वतत्र नावा काढून जातात स्वतत्र नावेस ७।८ रु पडावयाचे, म्हणून तोही बेत रहित करून स्वत रस्त्याच्या चवकशीस लागलो. रस्ताही सापडला अमिराकदलहून महाराजागज ह्या भागातून पुढें विचारनाग नावाच्या भागात जावयाचे व पुढें विचारनागाहून अर्ध्या मैलावर असलेल्या सोवार बंदरातून गाधारबलला नावा सुटतात माणशी भाडे २ पैसे पडते महाराजगंजाची चवकशी करीत निघालो वाटेत पडित शामलाल कौल नावाचे पजाब युनिव्हर्सिटीचे ग्रॅजुएट भेटले, त्यानी कोण कोठले, वगैरे चवकशी करून जेवून जाण्याबद्दल आग्रह केला. रस्ते चिखलाने भरलेले असल्यामुळें चालताना फार त्रास होत होता एकदाचा त्याच्या घरीं पोहोचलों त्याचें वय सुमारें २५।२६ वर्षांचे असेल गृहस्थ मोठे हुषार दिसले घरात त्याची १४।१५ वर्षांची फक्त बहीणच होती बाकी मंडळी कोठें बाहेर गेली होती जेवण तयार होतें. बहिणीने मोठ्या हंसत मुखाने जेवण आणून पुढें ठेविलें, तेव्हा तिच्या शिक्षणाची मी सहाजिकच चौकशी केली तेव्हा "तिचे लग्न अद्याप व्हावयाचे आहे, इकडील लोक स्त्रीशिक्षणाच्या विरुद्ध असल्यामुळें तिचे शिक्षण झाले नाही तुमच्याकडे ज्याप्रमाणे प्रोफेसर कारवे (कर्वे) अहर्निश स्त्रीशिक्षणाची खटपट करितात, तशी माणसे आमच्या इकडे नाहींत, म्हणून आमचे सस्थान स्त्रीशिक्षणात मागासलेले आहे सबंध काश्मीरमध्ये अवघ्या ४।५ मुलींच्या शाळा आहेत आमच्या इकडे १४ च्या आत मुलीचे व १८ च्या आत मुलाचें लग्न करण्याची कायद्यानें बंदी केल्यामुळे तिचें अद्याप लग्न झालें नाहीं " वगैरे माहिती सांगितली गु आण्णाचें नाव इतक्या दूरच्या प्रदेशात ऐकून "सूरतसे कीरत बडी बिनपंक उडजाय सूरत तो जाती रही कीरत कबू न जाय" ह्या दोह्याची आठवण झाली व फार आनंद झाला पंडितजी संस्थानच्या टेलिग्राफ खात्यांत नोकर असून त्यांस २० रु पगार मिळतो त्यात ते आनंदाने प्रपंच करीत आहेत भोजनोत्तर त्यानीं चहाही दिला. त्याचा आभारपूर्वक निरोप घेऊन विचारनागचा शोध करीत चाललों विचारनाग येथून सुमारें ३ मैल आहे पुढे सोवारबंदर गाठलें हे बंदर गर्द झाडींत आहे. येथून दोहों बाजूंस सारखीं झाडें असलेल्या एका कालव्यातून काहीं

वेळ नाव जाते झाडी इतकी दाट होती की सूर्य डोक्यावर आला असूनही, उन्हाचा अगदीं त्रास होत नव्हता काहीं वेळानें नाव शेंवाळ व रंगबिरंगी वनस्पतींनें भरलेल्या एका हिरव्यागार आनचर Anchar सरोवरात शिरली पाण्याचा रंग पाढरा होता. नावेच्या रस्त्याशिवायचा पाण्याचा भाग हिरवा दिसत असल्यामुळें शेतांतून मळलेले रस्ते दिसतात तसा देखावा दिसत होता. नाव सरोवरात गेल्यानंतर मात्र उन्हाचा थोडा त्रास होऊं लागला काहीं वेळानें नाव सरोवरास मिळणाऱ्या एका नदीच्या मुखात शिरली पाण्याच्या प्रवाहाच्या उलट नाव चालविणें त्रासाचें असल्यामुळे नावेतून उतरलों येथून गाधारबल हें गाव सुमारें १॥ मैल असावें नदीच्या काठाकाठानें गांधरबलास पायवाट गेली आहे नावेमुळें सुमारे १० मैल चालणे वाचले व त्याबद्दल अवघे २ पैसे खर्च झाले गाधारबलजवळही सुंदर मोठमोठे चिनारवृक्ष आहेत. नदींत अनेक हाउसबोटी उभ्या होत्या व त्यातील मंडळी किनाऱ्यावर येऊन चिनारवृक्षाखालीं आराम करीत बसली होती श्रीनगरपेक्षा गांधरबलची हवा चागली असल्यामुळें पुष्कळ श्रीमंत लोक आपल्या हाउसबोटी घेऊन येथें येतात

गांधारबल काश्मिरांत अत्यंत उत्तम हवेचें ठिकाण म्हणून प्रसिद्ध आहे. बोटीकरिता किनाऱ्यावर खाब पुरून त्यावर नागर टाकिलेले असतात एका बोटीस दरमहा किनाऱ्यावर उभे रहाण्याचें ५ रु भाडें पडतें बऱ्याच बोटींची जागा रिकामी होती कारण सीझन अद्याप सुरू व्हावयाचा होता काश्मीर सीझन साधारणत जुलैअखेर सुरूं होतो येथें सुमारें १०० हाऊस बोटी रहाण्याची सोय आहे गावात शिरतांच एक ए व्ही . स्कूल लागलें. ह्या शाळेंतलि सेकंड मास्तर पंडित **अफताब** कॉ ह्याची माहिती **श्रीनगरासच** मिळाली होती त्याची भेट घेतली व त्यास **क्षीर भवानीस** जाणाऱ्या रस्त्याची माहिती विचारली माझा वस्तीस क्षीर भवानीसच जाण्याचा विचार होता परतु पंडितजींनीं फार आग्रह केल्यामुळें त्याजकडेच रात्रीं रहाण्याचें ठरविलें पंडितजी फार उदार अंत करणाचे व दिलदार स्वभावाचे गृहस्थ आहेत ते संस्थानात १२।१३ वर्षें शिक्षकाचें काम करीत आहेत. मॅट्रिकची परीक्षा पास असूनहि त्यास सध्या अवघा ३० रु पगार मिळतो येथे गावात ६ रु. भाड्याची एक खोली घेऊन २ बंगाली मुसलमान विद्यार्थी रहात होते त्याचीहि भेट शाळेंत झाली त्याच्याशीं झालेल्या संभाषणावरून त्याची देशाभिमानशून्यता स्पष्ट दिसून आली. माझा कलकत्ता, गोरखपूर, वृंदावन वगैरे बऱ्याच ठिकाणीं बंगाली, हिंदूशीं संबंध आला प्रत्येक जणाच्या अंगात देशाभिमानाचें वारें खेळत असल्याचें तेव्हाच माझ्या निदर्शनास येत असे. पंडितजी हातानेंच स्वयंपाक करितात व ते व शाळेचे फर्स्ट मास्टर (हेडमास्तर) **पं रघुनाथ धार** एके ठिकाणींच रहातात. दोघे हे एकएकटे असल्यामुळें एकत्रच स्वयंपाक होतो दोघांचाहि स्वभाव फार उदार आणि विनोदी आहे. घरीं दोघे सख्ख्या भावाप्रमाणें एकमेकाशीं वागतात त्याच दिवशीं रात्रीं त्याचेकडे जेवणाकरितां एक (State official) संस्थानचे अधि-

कारी आले होते. मी सर्वांशीं गप्पा मारीत होतों गावातीलहि कांहीं मंडळी तेथें जमली होती हिंदूंस मुसलमान करून घेण्याची खटपट तुम्ही कां करीत नाही? देश-स्थितीचा कांहीं तरी विचार तुम्ही केला पाहिजे, त्याकरिता मोठी चळवळ केल्या-शिवाय भागणार नाहीं वगैरे गोष्टी सुरू झाल्या, तेव्हा ते संस्थानाधिकारी थोडेसे घाबरले व लगेच म्हणाले (Please don't make use of words country and agitation) हें शब्द ऐकून मी एकादा राजकीय बाबतींत चळवळ करणारा गृहस्थ आहे अशी ऐकणाराची कल्पना व्हावयाची व संस्थान तर राजकीय चळवळी पासून पूर्ण अलिप्त फक्त राजकीय बाबतींत कांहीं कळत असेल तर तें **महाराजांना** मला माझ्या भाषणापासून थोडासा त्रास झाला असता तर तो मी सोसण्यास तयार होतों. परंतु मला आश्रय देणाऱ्या सद्गृहस्थास मात्र कोणतीहि तोषीस लागूं नये अशी माझी इच्छा होती म्हणून मी (Agitation) च्या ऐवजीं (Try) व (Country) च्या ऐवजीं **काश्मीर** हे शब्द घालून आपल्या बोलण्यास सुरवात केली ऑफिसर म्हणाले तुम्ही असे बोलत चाललात तर तुम्हांस सरकारी अधिकारी घालवून देतील मी म्हणालों आता मजला काश्मीरबद्दल साधारण कल्पना आली आहे, मी आता परतलोच आहे सरकारी खर्चाने जावयास मिळाले तर फारच चांगलें

ऑफिसर—आमचे महाराज फार चांगले असून ते आमच्याकरिता फार खटपट करितात

मी—तुमचे महाराज काय किंमतीचे आहेत ह्याची माहिती ते गादीवर येण्यापूर्वीच **इंग्लंड**मध्यें त्यानीं केलेल्या कुलंगड्यावरून मजला झाली आहे ती गोष्ट सर्व जगास माहीत आहे. आजची प्रजेची दैन्यावस्था मी पहात आहे. आपण दुसरी कसली नसली तरी निदान स्त्री-शिक्षणाची तरी खटपट करा

रात्रीं येथेंहि माझें गीतावाचन (प्रवचन) झालें इकडील बहुतेक लहान शाळा सुद्धा अँग्लोव्हर्नाक्युलर आहेत. देशभाषा म्हणून उर्दू शिकविण्यात येतें संध्या-काळीं गाधारबलपासून अर्ध्या मैलावर असलेल्या (Beehama) **बीहामा** नांवाच्या गांवीं गेलों येथें एक सुंदर झरा आहे जवळच जकातनाकें आहे. नाकेदार एक काश्मिरी पंडीत होते मध्य-आशियांतून **यारकंद** वगैरेकडून येणारा माल ह्या गांवा-वरून **श्रीनगरास** जातो पंडितजींनीं जरदाळू, पाणी वगैरे देऊन स्वागत केलें. गुडगुडी पुढें केली व चहा विचारला ते येथें एकटेच असतात चहा मी नकोच म्हटलें. त्यास इंग्रजी येतच होतें. बराच वेळ बोलत बसलों संध्याकाळीं परतलो. वाटेंत एक मुसलमान शेतकरी भेटला. मी कोणी तरी साधू आहे अशा कल्पनेनें त्यानें माझी म्हैस कालपासून हारवली आहे सांपडेल किंवा नाहीं तें हात पाहून सांगा म्हणून आग्रह धरला मला हें शास्त्र माहीत नाहीं असें त्यास मी पुष्कळ सांगितलें परंतु तो ऐकेना सरतेशेवटीं परवां संध्याकाळपर्यंत सांपडेल असें कांहीं तरी त्यास सांगून चालूं लागलों. रात्रीं पांघरूण वगैरे व्यवस्थित मिळालें माझ्या फिरण्याचा कार्यक्रम पाहून मीहि

एकवार तुमच्यासारखा फिरूं इच्छितो असें म्हणून पंडित **अफताबजींनी** बरीचशी प्रवासाची माहिती विचारिली आपल्याकडील महासाधू **रामदास, तुकाराम** ह्यांचीं वचनें सांगून मी पैशाशिवाय फुकट प्रवास कसा करता येईल ह्याची सविस्तर माहिती दिली व नक्की ठरल्यानंतर जादा माहिती पुरविण्याचे आश्वासन दिले. पंडितजी बिधूर असून त्यास एक मुलगा व एक मुलगी अशीं दोन अपत्यें आहेत काश्मिरात, ब्राह्मणात पुर्नविवाहाची चाल नाहीं. त्याचा पुन्हा लग्न करण्याचा विचार दिसला नाहीं. मुले वगैरे **श्रीनगरास** आपल्या चुलतीजवळ असतात तीसहि नवरा नाहीं मी आपल्याकडची संतवचनें सागितल्याबरोबर तंतोतंत तशींच वचनें त्यानीं उद्धृत सागितलीं

बनाकर फकीरूका हम् बेस कालिप ।

‘ तमाशाये अहले करम देखते है ’

अर्थ—फकिराचा वेष घेऊन मी लोकाची परिस्थिति पहात आहे.

२ नहि राह चलतेसे अच्छी है प्रीत

अर्थ—रस्त्यावरून जाणाऱ्यावर प्रेम करणें ठीक नाहीं

संस्कृत—**अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित् ।**

ह्यासारखीच ही म्हण आहे—

पाहिली समर्थ रामदासाच्या —

कुग्रामें अथवा नगरें । पहावीं घरांचीं घरें ॥

भिक्षामिषें लहान थोरें । परीक्षुनी सोडावीं ॥

ह्यासारखी आहे ह्यावरून मुख्य मुख्य नीतितत्त्वाविषयीं सर्व धर्माची एकवाक्यता आहे ही गोष्ट ध्यानात येईल

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं उठून प्रातर्विधी उरकून पडितजींची जाण्यास आज्ञा मागितली, परतु १० वाजता आम्ही शाळेत जाणार आहोंत तुम्ही जेवून पुढें जा, आम्ही शाळेंत जाऊ असें सागून फार आग्रह केला म्हणून जेवणाकारिता थाबलों पं. **अफताबजी** स्वयंपाक करीत होते मी पं **रघुनाथजी**जवळ बोलत बसलो. त्याची सस्थानात १५ वर्षें नौकरी झाली आहे मॅट्रिक पास आहेत पगार फक्त ३० रु मिळतो. त्यांनीं काश्मिरच्या सरहद्दीवर असलेल्या **लदाक** अगर **लेह** प्रातात नौकरी केली आहे येथून **लेह** सुमारें २५० मैल असून रस्ता डोंगराळ व बर्फातून असल्यामुळें सुमारें १६ दिवस चालावें लागतें गाड्या चालत नाहींत घोड्यावरून अगर चालत प्रवास करावा लागतो ह्या प्रातात बौद्ध लोकाची वस्ती आहे राजकीयदृष्ट्या जरी हा प्रात **हिंदुस्थानांत** मोडत असला तरी सामाजिक व धार्मिकदृष्ट्या हा प्रात तिबेटांतच मोडतो म्हणून ज्यास तिबेट पहाण्यास सांपडणार नाहीं, त्यानें हा प्रांत तरी पहावा, ह्या प्रातात बहुपतित्वाची चाल आहे ५ भावामिळून एक बायको असते ३ भावात

एकास संन्यास घ्यावा लागलो. माहिती ऐकून तिकडे जावेसे वाटलें परतु वेळ व पैसा याची सवड नसल्यामुळे पुन्हा एकाद्या सवडीनें येऊन पहाण्याचा विचार केला. चहा वगैरे घेऊन झाला आदल्या रात्रीं पाहुणे असल्यामुळे त्याच्याकरिता मासाहारी व आमच्याकरितां (मी व अफसावजी) शाकाहारी जेवण तयार केलें होतें परंतु आज सर्वांनाच शाकाहारी जेवण तयार केलें जेवताना पंडितजी म्हणाले " पुन्हां याल ते सहकुटुंब सहपरिवारें या ५।६ रुपयात येथें रहाण्यास जागा पाहून देईन १ महिना राहून परत जा " " परमेश्वराची इच्छा असल्यास जरूर येईन. येथील हवा तर चागली आहेच परंतु त्याहिपेक्षां आपल्यासारखी चागली स्नेही मंडळी असल्यामुळें हें ठिकाण मी जास्त पसंत करितों " असें मींहि म्हणालों भोजनोत्तर गाधरबल सोडलें निरोप घेतांना उभयता पंडितजीस व मलाहि फार वाईट वाटलें. सध्याकाळीं क्षीर-भवानीस पुन्हा भेटण्याचें आश्वासन पंडितजींनीं दिले व ते शाळेंत गेले व मी क्षीर-भवानीस निघालों. आरंभींच २।३ शेतकरी भेटले त्यानीं तुमच्याजवळ काहीं औषधें आहेत काय म्हणून चवकशी केली. औषधाची चवकशी बरीच मंडळी करीत म्हणून मी एका काश्मिरी पंडितास इकडे औषधपाण्याची सोय तुमच्या संस्थानिकानें चागली केली नाहीं काय? म्हणून प्रश्न केला. तो म्हणाला, शेतकरी वर्ग बहुतेक मुसलमान आहे मुसलमानात काडीमोडीची चाल आहे म्हणून बायका वाटेल तेव्हा नवऱ्यास सोडतात त्यामुळें बरीच अनीति माजली आहे व नानाप्रकारच्या रोगानीं लोक पिडले आहेत संस्थानिकानीं शक्य ती व्यवस्था केलीच आहे ती अर्थात् असलेल्या परि-स्थितीच्या मानाने अपुरी आहे. खेड्यातील दवाखान्यात सामान्य औषधे असतात ती त्याच्या मोठमोठ्या रोगावर उपयोगी पडत नाहींत म्हणून हे लोक नेहमीं औष-धाच्या शोधात असतात मींहि त्यास म्हणालो की आमच्याकडे सुद्धा आरोग्य-खात्यात काटकसर चालूच आहे ससून हॉस्पिटलमध्ये १९१८ सालीं जितकें अन्न गरीब रोग्यास मिळत असे तितकें हें खातें दिवाणाच्या हातात गेल्यावर १९२७ सालीं मिळत नाहींसे झाले कारण मी ससून हॉस्पिटलमध्ये तेथलिच अन्न घेऊन तीन वेळा जाऊन अनुभव घेऊन आलो आहे असो

गांधारबलपासून क्षीरभवानी सुमारें दोन मैल लाब आहे रस्ता चागला नाहीं इकडील बहुतेक गावाचीं नावें मुसलमानानीं बदलली आहेत क्षीरभवानीचे नाव (Tulamulla) **तुलामुल्ला** असें आहे गावात एक ल्हानसें पोष्ट ऑफि-साहि आहे. देवळाच्या बाहेर जोडे आत नेऊं नये अशी पाटी होती परंतु जोडे संभाळण्याकरिता मनुष्याची योजना नव्हती म्हणून मी देवळाचे मालक पं. **महे-सरनाथ** त्याच्या चवकशीस लागलों तों पंडित **आमूअरनाथ** नावाचे गृहस्थ भेटले व त्यानीं बूट देवळाच्या शिपायाजवळ दिले मला तेथें त्या दिवशीं वस्ती करा-वयाची होती. बूट चोरीस गेले असते तर दुसरें त्या गावात विकतहि मिळालें नसतें अशी पाटी लावणारानें संभाळण्याची योजनाहि केली पाहिजे बुटाची व्यवस्था लावून

शादीपूर

आत शिरलो आत एक नदी देवळाच्या सभोंवार वहात आहे मध्यें देऊळ असून त्याच्या भोंवतीं सारख्या धर्मशाळा बाधल्या आहेत नदीच्या पाण्याचे रंग वारंवार बदलतात. कधीं गुलाबी तर कधीं हिरवा तर कधीं पाढरा असें पाणी दिसत असल्या-मुळें ती मजा पहाण्यासहि पुष्कळ प्रवाशी येतात एकंदर आवार फार मोठें आहे. नदीवर बायकाच्या स्नाकरिता पत्र्याचा आडोसा तयार केला आहे, त्यात त्याचीं स्नानें चाललीं होतीं पुरुष लगोट्या लावून उघड्यावरच स्नाने करीत होते काश्मिरी लोकास आपल्याकडच्यासारखी धोतराची आवश्यकता भासत नाहीं आत एक लंगोटी व वरती गळ्यापासून पायापर्यंत जरूरीप्रमाणें व ऐपतीप्रमाणें घातलेले २।३ पायघोळ आगरखे असले म्हणजे काम भागते झग्याच्या दोन बाजूस दोन बाह्या बऱ्याच लाब असतात परतु त्यात हात घालीत नाहींत. त्या तशाच सोडलेल्या असतात हात झग्याच्या आतच असतात स्त्रियाहि असेच झगे वापरतात डोक्यास मात्र रुमाल लागतो त्याचा उपयोग थंडी फार वाढल्यास कान बाधण्याकडे होतो. देऊळ पाहून थोडीशी तुळशीबागेची आठवण होते. मात्र तुळशीबागवाल्यानीं जास्तीत जास्त जागा दुकानाकरिता देऊन जसें आपल्या पैशाच्या हावेचें प्रदर्शन माडलें आहे, तशी परिस्थिति येथे नाहीं येथें ७।८ दुकानानाच जागा दिली आहे, बाकी ३।४ शें माणसें उतरतील इतकी जागा मोकळी ठेवली आहे त्यामुळे काही दुकानें देवळाच्या बाहेर आहेत. आत असलेली बहुतेक दुकान फराळाचीं आहेत त्यात पोळ्या वगैरे भाजण्याचें काम चाललें होते. एका दुकानदाराने बोजा सभाळण्याचें पत्करल्यामुळें मी मोकळा झालों. जेवण झाले असल्यामुळें फिरण्याशिवाय दुसरा उद्योग नव्हता. देवळाच्या सभोंवार नदीचें वेष्टण आहे तींत ठिकठिकाणाहून आलेल्या अनेक नावा होत्या. काहीं मंडळी नावेतून किनाऱ्यावर येऊन तेथे स्वयपाक करीत होती काहींचा स्वयंपाक नावेंत चालला होता काहीं घरून आणलेला भात खात बसली होतीं तर काहीं दुकानात मिळणाऱ्या पोळ्यावर ताव देत होतीं जिकडे तिकडे काश्मिरी पंडिताची व पडिता-नींची गर्दी दिसत होती काश्मिरी स्त्रियाहि फार भाविक असल्यामुळें पुष्कळ बाय-कानीं मला भोजन झालें काय म्हणून विचारिले परतु मी पोटभर जेवून आलों असल्यामुळें नको म्हणून सागितलें देवळात एके ठिकाणीं मोठा होम पेटला होता. त्याच्या सभोंवतीं बरीच पडित मडळी लाह्या, तादूळ वगैरे घेऊन बसली होती व मंत्र म्हणून होमात आहुती देत होती काश्मिरी स्त्रिया कुकू लावितात परतु प्रत्येक सुवासिनीनें कुंकू लाविलेंच पाहिजे असा इकडे निर्बंध दिसला नाहीं. ह्यावरून आपल्या-कडे विधवानीं सुद्धा कुंकू लावावें. अशा मताच्या परमहंस प्रज्ञानेश्वर यतींना (हे यति **पुण्यास** आनदाश्रमात रहातात) एक आधार आपल्या म्हणण्याच्या समर्थनार्थ उपयोगी पडेल, कारण उत्तर ध्रुवाकडून आलेल्या आर्य लोकाच्या चालीरीती अद्याप इकडील लोकात जीव धरून आहेत. आवाराच्या आत एक मोठें पाण्याचें कुंड बाधलें आहे व त्या कुंडाच्या मध्यावर एक लहानसे देवीचे देऊळ आहे. देवळात

कोणीच जात नाहीं सर्व लोकांची पूजा कुंडाच्या काठावरून चालते ठिकठिकाणीं चटया पसरून त्यावर मंडळी बसली होती पूजा करतांना एकट्या यजमानानेंच करावयाची नाहीं. सर्व मंडळींना पूजेचें श्रेय मिळावें म्हणून आईबाप, बहीणभाऊ, मुलगासून, पणतू, सर्वांनीं ओळीनें बसावयाचें एकानें पूजा करावयाची व बाकीच्यांनीं एक-

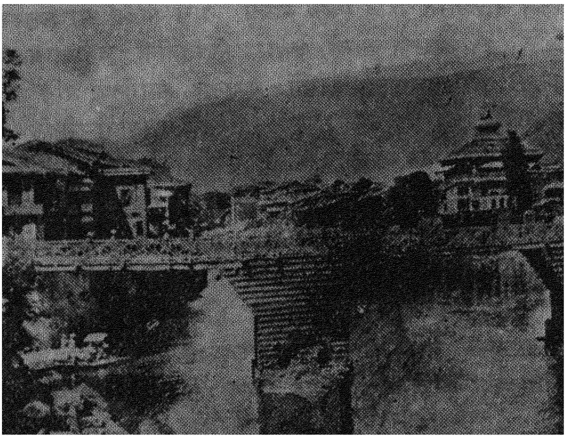

मजूर बर्फाचा पूल ओलांडून जात आहेत.

मेकांच्या अंगास हात लावून पूजेचें श्रेय मिळवावयाचें कुंडात खीर व साखर सारखी चोहोंबाजूंनीं पडत होती निरांजनें, कापूर, जिकडे तिकडे पेटलेला हाता व उद-बत्त्यांच्या सुवासानें वातावरण भरून गेलें होतें काश्मिरी पंडित जोरजोरानें मंत्र म्हणून पूजा सांगत होते त्याचा मला काहींच उमज पडला नाही काहीं वेळानें सर्व मंडळी कुंडात गुलाबाचीं फुलें टाकण्याकरिता उभी राहिली त्या वेळीं मात्र सर्व स्त्री-पुरुषांनीं आपल्या हातात एक एक मोठें गुलाबाचें फूल घेतलें होतें व भटजी मंत्र म्हणत होते व पूजा करणारी मंडळी फूल देवांवरून ओवाळीत होती फुलें ओवाळ-ण्याचा विधी सुमारे दहा मिनिटें चालला होता सुंदर पुरुष व स्त्रिया हातात गुला-बाचीं फुलें घेऊन ओवाळींत असतांना तो देखावा आपल्याकडील नाटकातील विजेच्या प्रकाशात दाखवीत असलेल्या नाचासारखा दिसत होता. आपल्याकडील देखावा कृत्रिम असतो व हा नैसर्गिक होता म्हणून हा देखावा पाहून फार आनंद झाला खिरीमुळें कुंडातील पाणी पांढरें झालें होते व तेंच पाणी नदींत जाऊन नदीच्याहि पाण्याचा रंग

बदलला होता नंतर गांवात फिरण्यास गेलों गावाजवळ नदी असल्यामुळे व पाणी जमिनीत मुरून जमीन ओली झाली असल्यामुळें गावातील लहान लहान घरे, लांकडे पुरून त्यावर फळ्या टाकून त्यावर बाधलीं होतीं सुमारें २ वाजतां पाऊस पडण्यास सुरवात झाली. गावातून फिरून देवळात येईतों सर्व कपडें भिजून गेले थडी वाजूं लागली हलवायाच्या दुकानातून थोडें दूध घेतलें चहाचे दुकान इकडे नसतेंच. बाकीची मंडळी बंब पेटवून चहाच्या तयारीस लागली लाकडें जमवून चहा तयार करणें मला शक्य नसल्यामुळे तसाच धर्मशाळेंत बसून राहिलों, तोंच एका गृहस्थास मी कोणी तरी परदेशी मनुष्य असून चहाशिवाय बसलों आहे हें आढळून आले व तो चहा व पोळी घेऊन आला इकडे चहाबरोबर खाण्याकरिता तुपात तळलेल्या मोठ-मोठ्या पोळ्या मंडळींनी आपल्याबरोबर आणल्या होत्या तो गृहस्थ म्हणाला, “ बाबाजी, आप के वास्ते चाय और रोटी लाया है ” मी आढेवेढे न घेता स्वीकार केला चहा वगैरे घेतल्यामुळें थंडीचे मान थोडे कमी झाले मग धर्मशाळेच्या तिसऱ्या मजल्यावर जाऊन सृष्टिशोभा पहात स्वस्थ बसलों तोंच पंडित **आफताबजी** माझा शोध करीत आले. त्याजबरोबर खालीं आलों पंडितजींनी चहापाण्याची विचारपूस करून सध्याकाळची भोजनाची सोय करितो म्हणूनहि सागितलें, परंतु मी त्यास कृपा-करून आता आणखी तसदी घेऊ नका म्हणून सांगितलें व त्यानीं घेतलेल्या तसदीबद्दल त्यांचे पुन्हा एकवार आभार मानले. त्यानीं एकमेकाच्या आगास हात लावून पूजा थोडक्यात आटोपली व उभयतां पंडितानीं आपल्या घराकडे मोर्चा वळवला संध्या-काळच्या स्वयंपाकाकरितां जागेच्या शोधास लागलों. पावसामुळें बाहेर सर्व जागा ओली झाली होती व धर्मशाळेंतील सर्व जागा यात्रेकरूंनीं व्यापून टाकिली होती आता काय करावें ह्या विचारात होतों तोंच फराळाच्या दुकानात जाऊन येथें खाणावळ आहे काय म्हणून चवकशी केली दुकानदार म्हणाला येथें येतील तितक्या यात्रेकरूंस फुकट जेवण मिळण्याची सोय देवस्थानाच्या उत्पन्नातून होते त्या समोरच्या खोलीत मंडळी जेवत बसली आहेत, तेथें जा तेथे व्यवस्थापक बसलेच होते जाताक्षणीच त्यानीं “ क्या भोजन करना है, जरूर आइये, कहां से आते हो, ” वगैरे प्रश्न केले मी पूनेसे म्हणताच ओं पूनासातारा, मी म्हणालों जीहाँ लगेच त्यांनीं नौकरास वाढण्याबद्दल आज्ञा केली सर्वांस वाटी वाटी खीर, भात, आमटी, भाजी वगैरे जिन्नस वाढले होते परंतु मला परदेशी आदमी म्हणून चागली शेर दीडशेर खीरच आरभीं दिली खिरनेंच पोट भरलें नंतर इतरही जिन्नस आग्रहपूर्वक वाढले बायकापुरुष वगैरे सर्व मंडळी एकाच ओळींत बसली होती पोटभर जेवण झालें बाहेर पडतों तों संध्याकाळ होऊन आरतीची तयारी चालली होती १०।१५ माणसांच्याकरितां जरी पूजा एकानें केलेली चालत असे तरी निरांजन मात्र प्रत्येकाचें लहान मुलांसुद्धां स्वतंत्र पाहिजे असा नियम असल्यामुळें थोड्याच वेळांत जिकडे तिकडे दिवेच दिवे दिसूं लागले मातीच्या पंत्यांतून तूप घालून त्या विक्रीकरिता दुकानांत ठेवल्या होत्या मंडळी सारखी खरेदी

करून आणीत होती. सर्व मंडळीस कुंडासभोवतीं उभे राहाण्यास जागा नसल्यामुळें बरीच मंडळी धर्मशाळेत बसली होती व ती तेथूनच निराजनें ओवाळीत होती धर्मशाळांचे तीन ही मजले दिव्यानीं भरून गेले होते आपल्याकडील दिवाळीच्या दिव्यांपेक्षां जास्त मौज दिसत होती. साधारणत ५०० तरी दिवे लागले असतील. आरती संपल्यानतर सर्वांनीं कुंडासभोंवतीं दिवे ठेवून प्रदक्षिणा घातल्या व हा समारंभ खलास झाला क्षीरभवानीस आल्यामुळे पुष्कळ काश्मिरी पंडित मंडळी पाहाण्यास सापडली हसतमुख सुदर स्त्रिया व मोकळ्या अंत करणाचे व उदारवृत्तीचे पुरुष पाहून चिडखोरवृत्तीच्या मनुष्याची वृत्ति सुद्धां आनंदी होऊन जाईल मात्र त्याकरितां इकडील गरीब लोकाशीं स्नेह जोडला पाहिजे रात्री निजण्याचा प्रश्न महत्त्वाचा होऊन बसला होता धर्मशाळा सर्व उघड्या होत्या थोडीशी कुठें निवाऱ्याची जागा होती, ती आलेल्या मंडळींनीं पूर्वीच पटकावून टाकिली होती अगदीं उघड्यावर

शहा हॅमडन नांवाची मशीद, श्रीनगर.

सर्वांनी नाकारलेली अशी जागा माझ्या वाट्यास आली तेथें जाऊन तळ दिला. कपडे पावसाने ओले झालेच होते तरी तशीच सतरजी पसरली जवळच श्रीनगरच्या प्रताप कॉलेजातील काहीं विद्यार्थी बसले होते. एकानें चवकशी केली चवकशीअंतीं मी एक शिक्षक आहे हें समजल्यानंतर त्यानें फारच मदत केली प्रथम शेकण्याकरिता कांगरी दिली, तीवर मी कपडे वाळविले व आगही शेकलें नतर आथरण्याकरिता चटई दिली म्हणून सतरजीचा पांघरण्याकडे उपयोग करितां आला मी एकास काश्मीरच्या दुय्यम प्राथमिक व विश्वविद्यालयीन शिक्षणाबद्दल माहिती विचारिली. त्याचें नाव **रघुनाथ** खोडा असें असून तो इटरच्या वर्गात होता त्याला पर्शियनमध्यें कविता करण्याचा नाद असून " मुस्तार्का " ह्या टोपण नावाने त्याच्या कविता

प्रसिद्ध होतात संस्कृत येत नाहीं त्यास संस्कृत शिकण्याबद्दल सांगितलें ते विद्यार्थी म्हणाले " आमच्या इकडे राजकीय चळवळ करणारे लोकच नाहींत वर्तमानपत्रें वाचून आम्हास उपरती होऊन आम्ही हल्लीं खादी वापरतों प्राथमिक शिक्षण संस्थानांत मोफत मिळतें, मात्र सक्तीचें नाहीं हायस्कूलमध्ये २ आण्यापासून १ रु पर्यंत फी असून तीही पालकाच्या उत्पन्नावर अवलंबून आहे गरिबास फी नाहीं (आमच्याकडे १०००० रु पगार मिळविणाऱ्या पालकाच्या मुलास व १० रु. मिळविणाराच्या मुलास फीचें प्रमाण एकच आहे) कॉलेजमध्ये मासिक फी अवघी २ रुपये असून तेथेही शेंकडा ४०।५० नादाऱ्या व अर्ध नादाऱ्या आहेत त्यामुळे काश्मिरात शेकडा ९० पंडितांस इंग्रजी येते इंग्रजी शिक्षणामुळें त्याचेंही ध्येय नोकरी हेंच ठरून गेलें आहे. आमच्याकडे लोकास तालीम करण्याचा शोक नाही " पिळदार शरिराचे काश्मिरी पंडीत माझ्या पाहाण्यात आले नाहींत उत्तम हवापाण्यामुळेंच त्याची प्रकृती काय चांगली राहील तितकीच—येथून मानसबल नांवाच्या सरोवराची चवकशी करीत दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं उठून चालण्यास सुरवात केली

क्षीरभवानीपासून मानसबल सुमारे ६ मैल आहे दोन मैलावर एक खेडेंगांव लागले. तेथील एका पंडितानीं चवकशी करून चहा वगैरे दिला सुमारे १० वाजता मानसबल नांवाच्या सरोवराजवळ येऊन पोहोंचलों ह्या सरोवराची लांबी सुमारे २॥ मैल असून रुंदी अर्धा मैल आहे सरोवराच्या काठावर बरींच लहानलहान गावें वसलीं आहेत. ह्या सरोवरात सिंधू नदीचे पाणी येते म्हणतात ह्या प्रदेशास सिंधदरी असेंही नाव आहे ह्या सरोवरातून होडीने श्रीनगरास जाता येते काठावर एक तंबू ठोकला होता त्यात काही युरोपियन मंडळी दिसली सभोंवती डोंगर, काठावर वसलेलीं सुंदर खेडीं त्यातील सुंदर घरें सरोवराच्या काठावर असलेली सुंदर झाडे वगैरे पाहून फार समाधान झाले. नंतर सरोवराच्या काठानेच चालू लागलों. २ मैल गेल्यानंतर **सफापूर** नावाचे गाव लागलें येथे पंडित मंडळींची वस्ती आहे आता जगप्रसिद्ध वूलर सरोवर पाहण्यास जाण्याचा विचार होता त्या चवकशीस लागलों होतों मानसबलाहून वूलर सरोवराच्या काठच्या १८ मैलावर असलेल्या **बंडापूर** गांवी वस्तीस जाण्याचे ठरविले होते मानसबलाहून बोटीनें जाता येते परंतु काहीं रुपये भाडे पडतें भाडे आण्यात असते तर विचार केला असता सुबल नांवाच्या गावातून नावा सुटतात अशी बातमी लागली म्हणून सफापुराहून सुमारे १ मैलावर असलेल्या सुबल गांवी गेलो तोंच १२ चा सुमार झाला दुपारच्या उन्हाचा त्रास होऊं लागला. जवळच एक तीन मजली उत्तम बांधलेले घर होते घराच्या बाहेर बायका उभ्याच होत्या त्याच्या डोक्यावर असलेल्या पांढऱ्या पट्टयावरून त्या ब्राह्मणाच्या बायका आहेत हे मी ओळखले मुसलमानाच्या बायकाच्या डोक्यास पांढरी पट्टी नसते कडक कॉलरसारखी एक पांढरी पट्टी प्रत्येक पंडितानीच्या डोक्यावर असते झाडाखालीं घरासमोरच विश्रांति घेत बसलों. काही वेळानें शेतकऱ्याच्या वेषातील घरधनी आले त्याच्या पोषाखावरून त्यास

मुसलमानच म्हटले असते परंतु गळ्यातील जानव्यावरून ते ब्राह्मण असावेत अशी खात्री झाली. त्यानी परदेशी मनुष्य म्हणून चवकशी करून भोजनाचे आमंत्रण दिलें घरावरून ते बरेच श्रीमंत असावेत अशी सहज कल्पना होत होती ते स्वत राबून शेती करतात घर जरी उत्तम व मोठें होतें तरी घरात मडकींच होतीं. आग्रह कर करून त्याच्या पत्नीने भोजन वाढलें परंतु आदल्या दिवशीं खाल्लेल्या खिरनिच पोट इतके भरले होतें कीं भूक फार थोडी होती भोजनोत्तर थोडा वेळ गप्पागोष्टी मारीत बसलों. पलीकडेच त्याची बायको मातीनें भांडीं घाशीत बसली होती नुसत्या कोरड्या मातीनें भांडीं घासून तीं तशीच पुसून ठेवावयाचीं इकडे चाल आहे त्यास पाण्याची आवश्यकता भासत नाहीं असें का म्हणून मी शेतकरीबुवास विचारिले ते म्हणाले आता उन्हाळ्याच्या दिवसात एकवेळ पाण्याचा उपयोग करून भाडीं स्वच्छ करितां येतील परंतु हिंवाळ्यांत कसें करणार ? आमच्या इकडे हिंवाळ्यात घराबाहेर ५।५ ६।६ फुटाचे बर्फाचें थर रस्त्यावर पडतात घराच्या बाहेर पडणे म्हणजे प्राणसंकट इतकी थंडी असते. अशा वेळीं पाण्यात हात घालणे शक्यच नसते म्हणून आमच्याकडे कोरड्या मातीनेंच भाडीं घासण्याची चाल आहे आपल्याकडील खेडेगांवातलि लोकाप्रमाणेंच इकडील खेड्यातील लोक सुद्धा पाहुण्याचें आदरातिथ्य फार चागले करतात योग्य वेळीं घातलेल्या भोजनाबद्दल त्याचे आभार मानून चालण्यास सुरवात केली

सुबलपासून **सद्राकूट** नावाच्या गावाकडे निघालों सद्राकूटला जाताना उजव्या हातास निरनिराळ्या रंगाच्या फुलझाडाचीं शेते व पलीकडे डोंगर व डाव्या हातास हिरव्यागार गवताचा समुद्र व पलीकडे पाण्याचा कालवा असा मोठा रमणीय देखावा दिसत होता रस्ता चागला बाधलेला आहे सुबल ते सद्राकूट अतर ४ मैल आहे येथेंही नाव मिळाली नाहीं येथून सडक तशीच पुढें **अजस** नावाच्या गावीं गेली आहे तेथें नक्की नाव मिळेल असा तपास लागला सडकेनें गेल्यास लाब पडतें म्हणून सद्राकूट गावातून अजसला पायवाट गेली आहे तिनेच गेलों सुमारें २॥ मैल चालल्यानतर बदर आलें येथे बऱ्याच नावा उभ्या होत्या वाटेंत एका मुसलमानाने जेवण झाले आहे काय ? नसल्यास चला शिधा देतों, जेवण तयार करून जा म्हणून सागितलें ह्या प्रातात पतित लोकाची वस्ती फार थोडी बहुतेक लोक मुसलमान आहेत परंतु ते चागले आहेत. अजस हें गाव **सफेता** नावाच्या वृक्षाच्या झाडींत बसलें आहे झाडी इतकी दाट आहे कीं दिवसा भर १२ वाजता सूर्यप्रकाश खालीं पोहोंचावयाचा नाहीं **वूलर** सरोवराच्या पाण्याचा एक कालवा **मानसबलला** मिळविला आहे तो **अजस**वरून गेला आहे नाववाले गिऱ्हाइकाची वाटच पहात होते मी गेलों तों ३ चा सुमार झाला होता मला वाट पाहाण्यास सवड नव्हती अझून **बंडापूर** ८।९ मैल होतें व दिवस मावळण्यापूर्वी तेथें जाऊन पोहोचणें जरूर होते म्हणून मी स्वतन्त्रच नाव एकट्याकरिता भाड्यानें केली. भाडे घासाघिशीनें ३ आणे ठरलें. पाय

लांब करून टेकून आरामशीर बसलो थकल्यामुळे विश्रांतीची जरूर होतीच. आज सुप्रसिद्ध वूलर सरोवर पाहाण्यास मिळणार म्हणून आनंद वाटत होता नावेच्या डाव्या हातास सुंदर दाट झाडी होती तिच्या छायेतून नाव चालल्यामुळें उन्हाचा त्रास होत नव्हता. उजव्या हातास सडक असून पलीकडे हिरवेगार डोंगर होते मोठा आनंददायक देखावा होता सुमारें १ मैल कालव्यातून गेल्यानंतर नाव वूलरसरोवरांत शिरली. ह्या सरोवराची लांबी सुमारें १३ मैल असून रुंदी ७ मैल आहे ह्या सरोवराने सुमारें १०० चौरस मैलाचा प्रदेश व्यापून टाकिला आहे लहानसा समुद्रच वाटला सूर्य अस्तास जाण्याच्या बेतांत होता तोंच नाव किनाऱ्यास पोहोंचली ह्या सरोवराच्या काठचा सूर्यास्त पाहाण्याकरिता लांबलांबचे लोक येतात इतका तो देखावा मजेदार असतो सरोवराचे पाणी दाल सरोवरामारखें स्वच्छ नाहीं, साधारण गढूळच आहे. इतक्या उंचीवर इतकें मोठें गोड्या पाण्याचें सरोवर जगांत नाहीं म्हणतात नाव थेट बंडापूरपर्यंत जात नाहीं तेथून १॥-२ मैल लांबच उभी राहाते. नावेतून उतरून चालू लागलों तो संध्याकाळ झाली संध्याकाळीं ७ च्या सुमारास गावांत पोहोंचलो आरंभींच पोष्ट ऑफिस लागलें पोष्टमास्तरसाहेब भेटले त्याजपाशीं धर्मशाळेची चवकशी इंग्रजींत प्रश्न विचारून केली ते म्हणाले, धर्मशाळेंत कशाला आमचेकडेच राहा, कांहीं हरकत नाहीं फारसे आढेवेढे न घेता सामान ठेवून गाव पाहाण्यास गेलो हें ठिकाण शिखरावर नेहमीं बर्फ पडणाऱ्या डोंगराच्या पायथ्याजवळ वसलें आहे म्हणून येथील हवा फार सुंदर आहे संस्थानच्या लष्करातील १०० शिपायांची येथें राहाण्याची सोय केली आहे व आळापाळीनें सर्व शिपायास येथें आणून ठेवतात येथून संस्थानच्या सरहद्दीवरच्या **गिलगिट** प्रांतास सुरवात होते

गिलगिट हें ठिकाण येथून १९६ मैल दूर आहे सर्व रस्ता डोंगरातून आहे ह्या प्रांतातील लोकास **गिलचे** म्हणतात बंडापूर ज्या डोंगराच्या उतरणीवर बसलें आहे त्यावर बर्फ पडत असल्यामुळे ते वितळून वाहाणाऱ्या पाण्याचे प्रवाह सर्व गावातून चालले होते गांवातून फिरून आलो. मास्तरसाहेबही फिरून आले होते. मास्तरसाहेबाचे नाव पंडित **श्रीधरजी रैना असून** ते मोठे आनंदी गृहस्थ आहेत. त्यानीं पोस्टासमोर सुंदर बाग तयार केली आहे चारी बाजूंनीं गुलाबाचीं झाडें लावून मध्येंच बसण्याकरिता जागा केली आहे पोस्ट ऑफिस उंचावर आहे तेथून सुमारें १ मैलपर्यंत सपाट प्रदेश आहे. त्यांत असलेल्या बागांमुळें तो प्रदेश हिरवागार दिसतो व पलीकडे समुद्राप्रमाणे पसरलेले वूलर सरोवर दृष्टीस पडतें. हा देखावा पाहात व पुस्तक वाचीत ते तासचे तास बसतात असें त्यांनीं सांगितलें गाव डोंगराच्या उतरणीवर बसलें असल्यामुळें एका घराच्या डोक्यावर दुसरें घर अशी घराची बांधणी झाली आहे गावांत धर्मशाळा, देऊळ वगैरे सर्व सोई प्रवाशांकरिता आहेत. येथून वूलर सरोवराच्या अगदीं समोरच्या तीरावर **शोपूर** म्हणून गांव आहे. तेथें वूलर सरोवर नावेंतून ओलांडून जावें म्हणून मी येथें आलो होतो. मी गेलो त्या दिवशीं हवा

वादळी होती व तशीच दुसऱ्या दिवशीं असण्याचा संभव होता वादळामुळें लहान होड्या मध्येच उलटतात मोठ्या होड्या सध्या सुटत नाहींत तरी तुम्ही चालतच **शोपूरला** जा असा तेथील पी. डब्ल्यू डी मधील गृहस्थ पंडित **कंठराम** यांनीं सल्ला दिला व तो मजला पटला म्हणून मी चालतच जाण्याचे ठरविलें. शिवाय नावा बंदरातून सकाळीं ६ वाजतां सुटतात व बंदर गावापासून १ मैल लांब आहे म्हणजे रात्रीं बंदरावर वस्तीस गेलें पाहिजे, हेंही मला त्रासाचें वाटले तळास सपाट असलेल्या नावा लवकर उलटतात शोपूर येथून सुमारें १८ मैल दूर आहे रात्री मास्तरसाहेबाकडेच मुक्काम झोडला जेवण काश्मिरी पद्धतीचेंच झाले मात्र रात्रीं निजतांना चांगलें आटीव दूध मास्तरांनीं प्यावयास दिले बऱ्याच गप्पा झाल्या आतांपर्यंत भेटलेल्या मंडळींत मास्तरसाहेबाची सांपत्तिक परिस्थिति बरी दिसली त्यांनीं प्रश्नही मोठा चमत्कारिक विचारला ते म्हणाले तुम्हीं काश्मीर बहुतेक पायानी फिरून पाहिले तर काश्मिरी लोकात कोणते दोष तुम्हास आढळले तें सांगा मी त्यास गुण सांगण्यास तयार झालों त्यांचा मनमिळाऊपणा, कुशाग्र बुद्धि, उदारपणा, दिलदारपणा, पाहुण्याचा आदरसत्कार, सचोटी वगैरे गुणाची मी तारीफ केली परंतु त्यांनीं दोष सांगाच, आम्हास ऐकावयाचे आहेत असा आग्रह धरल्यामुळें मी बऱ्याच गोष्टी सांगितल्या त्यापैकीं आठवतात तितक्या येथे देतों

(१) शरीरप्रकृतीकडे स्वतंत्र लक्ष नाहीं. परमेश्वराच्या कृपेनें काहीं चांगली राहील तितकीच पिळदार दंडाचा एकही पंडित मला आढळला नाहीं—मुसलमानात मात्र सशक्त लोक आढळले कारण ते शेतात काम करितात—

(२) स्त्रीशिक्षणाची अनास्था

(३) चालू देशस्थितीबद्दलचें औदासिन्य

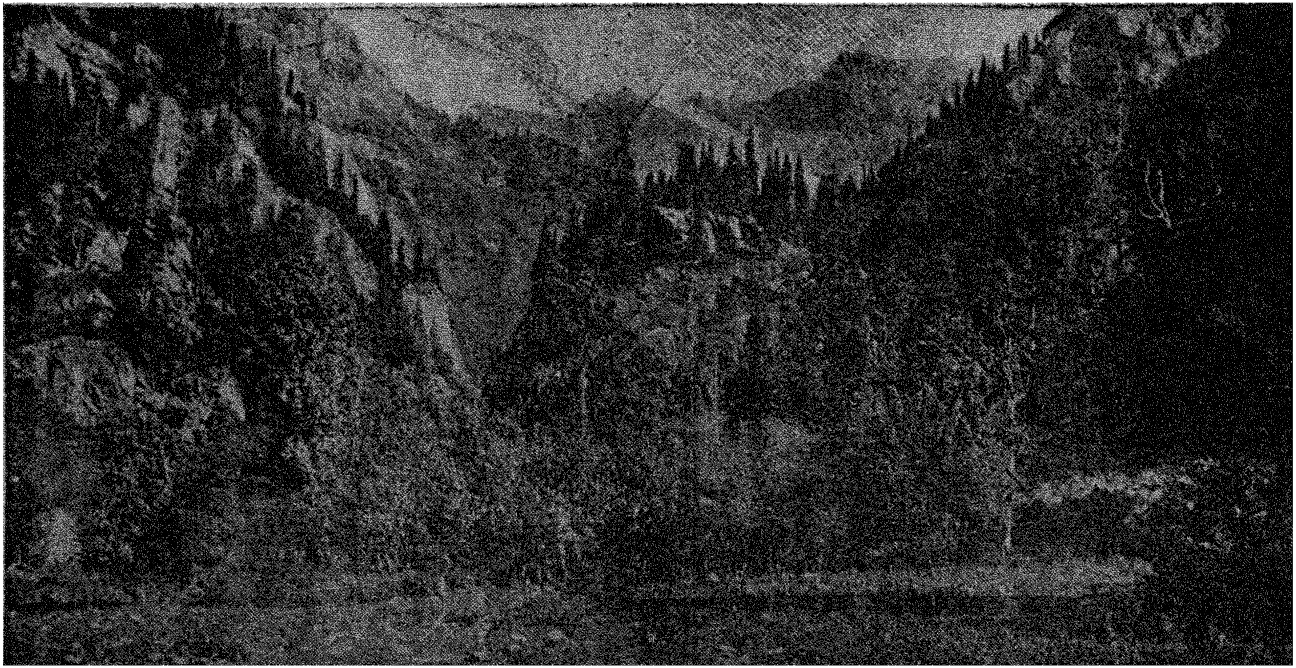
(४) अस्वच्छपणा—कारण कपडे भरपूर असले तरी मळकट असतात

त्यांनीं सर्व प्रश्नांचे एकच उत्तर दिलें व तें म्हणजे [Poverty] दारिद्र्य व नंतर कलमवार खुलासाही केला

(१) पोटाकरितां दिवसभर काम करावे लागतें म्हणून शरीरप्रकृतीकडे पाहाण्यास वेळ मिळत नाहीं व काम करूनही इतका थोडा पैसा मिळतो कीं दूध, तूप वगैरे पदार्थ विकत घेण्यास परवडत नाहीं

(२) घराच्या बाहेर पडावयाचे म्हणजे कपडे चांगले पाहिजेत पोटाची खळगी भरून फार थोडा पैसा शिल्लक राहातो त्याचे थंडीच्या निवारणाकरितां शक्य तितके कपडे घेतलेले असतात परंतु त्यांस काम फार पडतें. २।२ सेट ठेवणें परवडत नाहीं म्हणून वाईट कपडे घालून शाळेंत जाण्यास मुलींना लाज वाटते लोक परंपरागत रूढीला चिकटलेले आहेत

(३) देशस्थितीचा विचार करणारा वर्ग म्हणजे सुशिक्षितांचा परंतु संस्थानांतील सुशिक्षितांचा जो पंडितांचा वर्ग तो सर्व सरकारी नोकरींत अडकून गेला

टॅनिन लिडर दरीचा देखावा काश्मीर

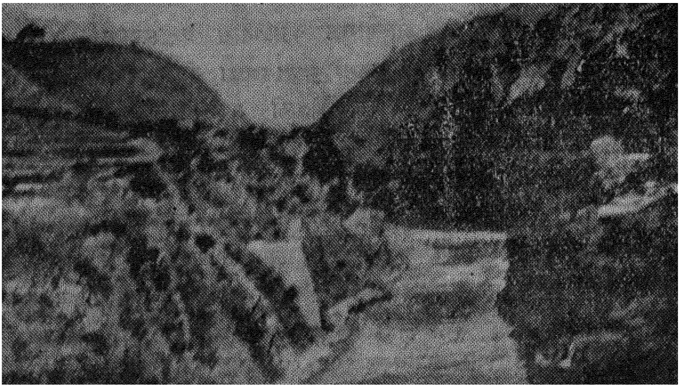
आहे. म्हणून त्यापैकी कोणी बोलूं शकत नाहीत खालच्या वर्गास कळत नाहीं. दिवसेंदिवस सुशिक्षितांची बेकारी वाढत आहे तिचा परिणाम राजकीय चळवळ होण्यांत कदाचित् होईल

(४) थंडीमुळें कपडे सारखे घालावे लागतात. धुवावे तर लवकर वाळत नाहींत जादा कपडे नाहींत म्हणून अस्वच्छता आहे मी त्यास ब्लँकेटावर जेवण्याचें कारण विचारिलें ते म्हणाले आमची पूर्वापार चाल जमीन चांगली सारवून तीवर ताट ठेवून जेवण्याची आहे, परंतु थंडीच्या दिवसात पाण्यात हात घालून जमीन सारवणे अत्यत कठीण असल्यामुळें थंडीच्या दिवसात ब्लँकेटावर जेवण्याची परवानगी आमच्या शास्त्रात ठेवली आहे कापसाच्या वस्त्रांत जीव जंतू राहातात तसे ब्लँकेटांत राहात नाहींत म्हणून तें पसत केले आहे आम्ही सुधारक मंडळी नेहमींच ब्लँकेटाचा उपयोग करूं लागतो. आमचे वडील जमीन सारवून तीवरच जेवतील त्यांस ही आमची सुधारणा पसंत नाहीं ही आमच्याकडे आता फ्याशन झाली आहे परतु शाळेंत मुली पाठविणाऱ्या सुधारकांस मात्र अजूनही त्रास होतो रात्रीं झोपण्याकरितां अंथरूणपांघरूण भरपूर मिळालें तेथून बर्फप्रदेशास सुरवात असल्यामुळें व हें ठिकाण सरोवराच्या काठावर असल्यामुळे थंडीचें प्रमाण फार होतें, पण पांघरूण इतकें उबदार दिलें होतें कीं रात्रीं आंगांतून घाम बाहेर आला आज बरेच दिवसांत न मिळालेली गोष्ट म्हणजे (हिंदुस्तानटाइम्स) हें इंग्रजी वर्तमानपत्र मास्तरसाहेबाकडे मिळालें. खेडेगावातून फिरताना जग सुटल्यासारखें झालें होतें वर्तमानपत्र वाचून झोपीं गेलों सकाळीं उठून पडितजींचे आभार मानून त्यांचा निरोप घेतला. आज चालण्याच्या प्रवासाचा शेवटचा दिवस होता. म्हणून जसा बैल घराच्या ओढीनें जोरानें चालतो तसा थोडासा उत्साहानें चालत होतों. रस्ता मोठा मजेदार होता. डाव्या हातास सुदर झाडें असलेला प्रदेश असून पलीकडे समुद्राप्रमाणें वाटणारें वूलर सरोवर दिसत होतें उजव्याहातास बर्फाच्छादित पांढऱ्या शुभ्र डोंगराची रांगच्यारांग लागली होती वाटेंत खळखळ वाहाणारे पांढऱ्या गोळ्यानीं भरलेले स्वच्छ पाण्याचे ओढे सारख लागत होते हा प्रदेश पाहून नेपाळच्या प्रवासाची आठवण झाली. नेपाळ प्रांतांतील प्रवास चढउताराचा व हा सपाटीवरचा इतकाच फरक बंडापूरपासून सुमारें दोन मैलावर एक खेडेगांव लागलें तेथें रस्त्याची चवकशी केली सर्व रस्ता वूलरच्या काठाकाठानेंच आहे मंडळी म्हणाली आतां शोपूरपर्यंत ब्राह्मणवस्ती नाहीं; कोठें जेवण कराल ? हातानें स्वयंपाक करण्यात वेळ मोडाल तर रात्र होईल, मध्येंच मुक्काम करावा लागेल स्वयंपाक मुसलमानाकडे करावा लागेल व वस्तीही त्यांजकडेच करावी लागेल येथें जेवण करून जा. तसें जाऊं नका. जेवणाकरितां थांबणें म्हणजे १॥ तास फुकट घालविणें हेंही जिवावर आलें. मंडळी तर आग्रह सोडीनात. एक पडितजी म्हणाले तुम्हास जाण्याची घाईच असेल तर आमच्याकडे कालचा भात आहे, चालत असल्यास चला. उपाशीं १८ मैल चालण्यापेक्षां शिळा भात खाणें पसंत करून

त्याजकडे गेलों थंडीच्या दिवसांत थंड प्रदेशांत थंड पाण्याशीं तो थंड भात कसाबसा घशाखालीं लोटला चांगली थंडी वाजूं लागली, परंतु पंडितजींनीं गेल्याबरोबर चहा-चीही ऑर्डर देऊन ठेविली होती तीमुळें बचावलों नेपाळच्या प्रवासाच्या वेळीं असल्या भोजनाचे प्रसंग बरेच आले, परंतु लहानपण कष्टात गेलें असल्यामुळें त्यांचा विशेष कांहीं त्रास वाटला नाहीं परंतु त्यापुढें आता १२ वर्षे काहींसा सुखात काळ काढल्यामुळें जीभ तक्रार करूं लागली, परंतु मनानें तिचा अर्ज काढून टाकून पोट, पाय इत्यादिकांच्या म्हणण्याचाच पहिल्याप्रथम विचार केला व त्या जेवणाचा स्वीकार करणें जिभेस भाग पाडलें. जेवण झाल्यामुळें चालण्यास एकप्रकारचा हुरूप आला. मी गेलों त्याच दिवशीं गांवात एक मुलगा मयत झाला होता गावातलि मंडळी त्या सडबडींत होती. मोठमोठीं लाकडें घेऊन मंडळी स्मशानाकडे चालली होती. प्रेत भाकडाच्या २ फळ्या एकास एक बांधून त्यांवरून तेथें नेऊन ठेविलें होतें दहन कर-ण्याकरिता एके ठिकाणी जागा चागली सारवून तीवर रांगोळी काढली होती व पलीकडे होमहवन चाललें होतें. नंतर चिता रचून अग्नी देण्याची त्याची चाल दिसली परतु जास्त वेळ तेथें उभें राहाणें अप्रशस्त वाटल्यामुळे पुढचा रस्ता सुधारला सुमारें अर्धा मैल जातों तोंच पाठीमागून एक मुसलमान शोपूरला जाणाराच आला व तुमचा बोजा मजपाशीं द्या, मला काहीं मजुरी देऊं नका, मलाही शोपूरलाच जाव-याचें आहे असें म्हणून बोजा देण्याबद्दल फार आग्रह करूं लागला तोंडावरून तो लबाड दिसला नाहीं म्हणून बोजा त्याच्या स्वाधीन करून चालण्यास सुरवात केली.

बंडापूरपासून सुमारे ५।६ मैलांवर **किमाघाट** नावाचे गाव लागलें रस्ता कच्चा आहे १।२ रुपयांस **बंडापुराहून शोपूरला** जाण्यास घोडीं मिळतात परंतु त्यांचा धनी बरोबरच येत असल्यामुळें तीं माणसाच्याच चालीनें चालतात. तो प्रवास फारसा सुखावह नाहीं **किमाघाट**हून ६ मैलावर **कयूनुसा** अगर **टक्की** नांवाच्या गावापर्यंत सरोवराच्या कांठाकांठानें नावेतून जाता येते असें समजलें. सरोवराच्या मध्या-वर नाव उलटण्याचा संभव असतो तितका कांठाशीं नसतो म्हणून ४ आण्यांत दोघांस नेण्याकरितां एक नाव ठरविली **वूलर** सरोवरातून शक्य तितका जास्त प्रवास नावेतून करावा अशी फार इच्छा होती व संपूर्ण चालण्याचा आतां त्रासहि वाटत होता सारखे १८ दिवस चालणेंच चाललें होतें. सुमारें ४ मैल प्रवास सुखानें झाला व पुढें नाव थोडीशी खोल पाण्याकडे वळली तोंच वारा सुटून पाऊसहि पडण्यास सुरवात झाली. नाव हेलकावे खाऊं लागली एकदोनदां तर उलटते कीं काय असें वाटून पोटांत गोळा उठला. सरतेशेवटीं नावाड्यास नाव किनाऱ्यास घेण्यास सांगितलें. "मूर्खा-सारखा वादळ असतांना नावेंतून जाऊन बुडून मेला" ह्या कीर्तीपेक्षां वादळास भिऊन नाव सोडून दिली ही अपकीर्ति पत्करून रस्ता धरला. नाहींतर तळ पहाण्याची वेळ आली असती. नाववाल्यास ठरलेले पैसे देऊन वाटेस लावलें. सुमारें २ मैल चालल्यानंतर एक डोंगर लागला, ह्याच्यावरून रस्ता गेला आहे, चढाव

फारसा नाहीं डोंगरमाथ्यापासून **शोपूर** ७ मैल आहे. डोंगर उतरल्यावर पक्की सडक लागते. सडकेच्या दोहों बाजूस सुंदर झाडी आहे दुपार झाली होती, तरी चालण्याचा त्रास वाटत नव्हता सुमारें ३।-३॥ वाजतां **शोपूरला** पोहोंचलों हें एक लहानसें गाव **वूलर** सरोवरास झेलम नदी मिळते त्या ठिकाणीं बसलें आहे हें ब्लॅकेटाकरितां प्रसिद्ध आहे येथून **झेलम** नदीतून नावेने **बारामुळा** येथें जातां येतें.

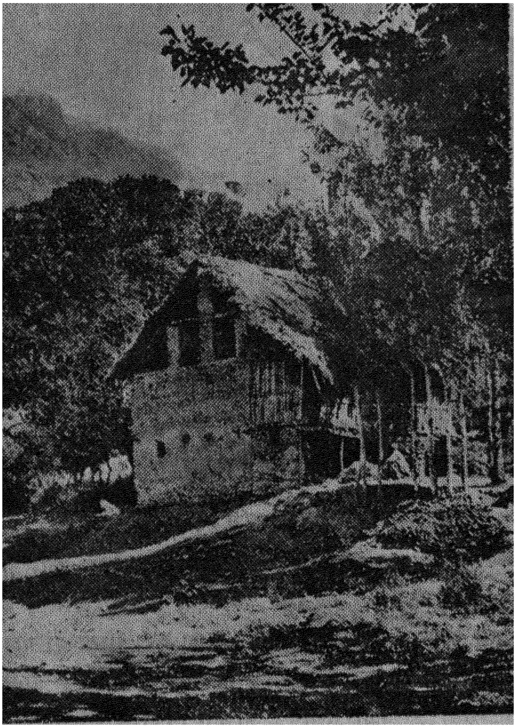

झेलम नदीवरील झुलता पूल

परंतु सडकेनेंहि जातां येतें मोटारीस ५।६ आणे पडतात आज वस्ती बारामुळा करण्याचा विचार केला होता. **शोपूरहून** ३ मैल सडकेनें गेल्यानंतर **श्रीनगरहून** पिंडीस जाणारा रस्ता लागतो येथून ७ मैलांवर **बारामुळा** आहे. १० मैलास ३ आणे-प्रमाणें टांगा मिळाल्यामुळें टांग्यातून गेलों वाटेंत सुदर झाडी आहे **काश्मीरमध्यें** **विलो, चिनार, तूत** व **सफेता** हे वृक्ष मुख्यत· दृष्टीस पडतात **श्रीनगर** ते **शोपूर** अंतर ३० मैल आहे. **बारामुळा श्रीनगर**पासून ३४ मैल आहे.

बारामुळा हें झेलमनदीच्या दोन्ही तीरावर वसलें आहे नदीवर एक मोठा तारांचा झुलता पूल बांधला आहे येथें व्यापार फार मोठा चालतो बारामुळा येथून जवळच **गुलमर्ग** म्हणून एक सुंदर हवेचें ठिकाण आहे ह्या ठिकाणीं बाराहि महिने पाऊस पडतो म्हणून येथें उन्हाळ्यात तीन चार महिनेच रहाता येतें. पुष्कळ युरोपियन लोक येथे जाऊन रहातात ह्या ठिकाणी सुंदर रंगाचीं फुलझाडें कित्येक मैलपर्यंत पसरलीं आहेत **श्रीनगर** ते **गुलमर्ग** अंतर २५ मैल आहे. मी गुलमर्ग पाहण्यास गेलों नाहीं बारामुळा येथें विजेचा मोठा कारखाना आहे त्यामुळें गांवात जिकडे तिकडे विजेचा चकचकाट दिसत होता येथून **रावळपिंडी**पर्यंत स्वस्त मोटार मिळेल अशी बातमी लागली होती मिळाली नसती तर चालत जाऊनहि **रावळपिंडी**

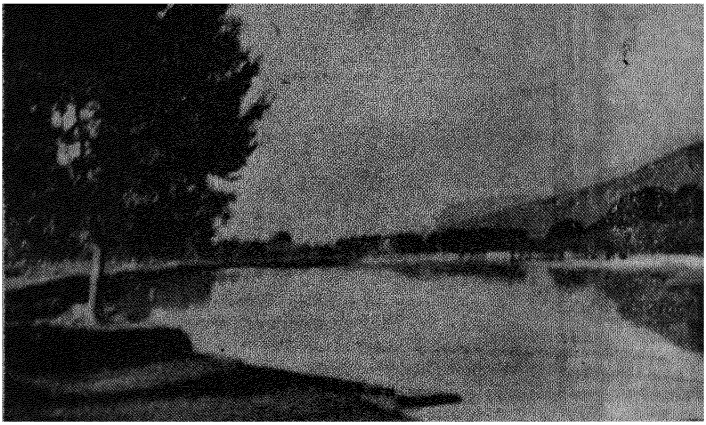
गाठतां येईल इतके दिवस अंगावर होते परतु डोंगराळ मुलखांतून मोटारीने प्रवास करण्याची ही एकप्रकारची मजा असते दुसरें ह्यापुढें देखावा कमी कमी प्रमाणात दिसत जाणार कारण प्रवास सुदर प्रदेशाकडून रुक्ष प्रदेशाकडे होणार अर्थात नवीन नवीन चागले देखावे पाहून उत्पन्न होणारा उत्साह ह्या वाटेने उत्पन्न होणें शक्य नव्हतें म्हणून चवकशीस लागलो वाटेत एका सद्गृहस्थानी ? रु पेक्षा जास्त पैसे देऊं नका म्हणून मुद्दाम बजावून सागितले होतें मे महिन्यात बाहेरचे लोक काश्मिरात येत असतात व ते आगष्टअखेर काश्मीर सोडतात, म्हणून मोटारवाल्यास **श्रीनगराहून**

काश्मिरी झोपडा

परत **रावळपिंडीस** जाताना मे महिन्यात गिऱ्हाईक मिळत नाहीं एकादें गिऱ्हाईक असलें तर त्याच्याकरिता उड्या पडतात पुष्कळशा मोटारी दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं **रावळपिंडीस** जाणार होत्या बऱ्याच मोटारएजंटाचा घोळका जमला व त्यांनीं ५ रु पासून सुरवात केली. मी २ रु. बोलून स्वस्थ बसलों ४ या. ३ तरी द्या म्हणून त्यांनी बरीच कटकट केली शेवटी एकजण २ रुपयास कबूल झाला मोटारचा धंदा करणारे लोक बहुतेक मुसलमान आहेत व त्याचा **पंजाबशीं** नेहमीं संबंध येतो

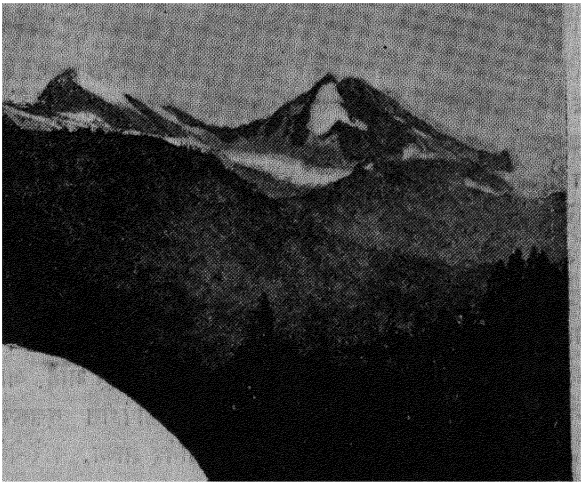
म्हणून त्यांच्यामध्यें हिंदूबद्दलचा द्वेष वसत असतो तसेंच इग्रजी राज्याशीं आलेल्या संबंधामुळे फसवेगिरींतहि ते निष्णात असतात म्हणून मला बरीच सावधगिरी बाळगावी लागली. एजंटानें लगेच पैसे मागितले व तिकीट फाडून देऊ लागला मी त्यास सागितले तिकीट उर्दूत चालणार नाहीं, इग्रजींत मी सागतों तशी २ रुपयांची पावती लिहून देशील तर पैसे देईन हो ना करितां करितां तो तयार झाला झोंपण्याकारितां एजंटाची खोली होती तिचाच आश्रय केला गावात एक वैष्णवाची खाणावळ होती तेथे भोजन २ आण्यात उरकलें रात्रीं खाटहि एजंटाकडूनच मिळाली. मी एजंटास पुरे ओळखले हें त्यास आढळून आल्यामुळें तो माझ्याशीं फार सभ्यपणानें

सिंद दरी

वागला मात्र दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं त्यानें वाटेंत भरावा लागणारा १२ आणे कर तुम्ही भरा असे सागितलें कराची गोष्ट आदल्या दिवशीं आगाऊ माहीत असती तर तसा स्पष्ट खुलासा पावतींत केला असता कारण कर मोटारवाल्यापासून घेतात परंतु त्यानें ऐत्या वेळीं सागितल्यामुळे १२ आणे जादा खर्च झाला वाटेत ३ ठिकाणीं कर भरावा लागतो मोटार सकाळीं सुमारें ९ वाजता निघाली पुढे कदाचित् जेवण मिळणार नाहीं म्हणून बारामुळा येथेंच सकाळीं भोजन उरकून घेतलें होतें. सुमारें १०॥ वाजतां बारामुल्याहून २९ मैलावर असलेल्या **उरी** नांवाच्या गावीं मोटार थाबली येथें मोठी बाजार पेठ असून वैष्णवाच्या खाणावळीही आहेत मोटार येथें चागली पाउणतास थांबली. येथून उतारास आरंभ होतो एका बाजूस पर्वत व दुसऱ्या बाजूस सपाट्यानें वाहाणारी नदी ह्यामधून रस्ता गेला आहे उरीपासून ४८ मैलावर असलेल्या **डुमेल** नांवाच्या गावीं मोटार सुमारें २।-२॥ वाजता पोहोंचली. मोटारींत मी एकटाच **रावळपिंडीस** जाणारा उतारू होतों, त्यामुळें पाय ताणून वाटेल तसें

बसतां येत होतें मोटार १६ माणसाची होती. मधून मधून थोड्या अंतरावर जाण्याकरितां कांहीं लोक बसत २, २, ४, ४, पैसे भाडे देऊन उतरून जात मोटारला **दुमेल** येथें १० रु कर भरावा लागतो. मोठेंच जकातीचें ऑफिस आहे व रस्त्यावर एक मोठा अडसर लावून ठेविला आहे येथें सर्व उतरून्या सामानाची झडती

सिंद् दरीवरील कोलाहोई पर्वत.

होते व जकातीस योग्य अशा सामानाची जकात देऊन मग मोटार जाण्यास परवानगी मिळते माझ्याकडून कांहीं जास्त पैसे काढावे अशी मोटारवाल्याची फार इच्छा होती ती साध्य मात्र झाली नाहीं मोटारवाला **दुमेलला** मला म्हणाला मजपाशीं कर भरण्यास पैसे नाहींत, मला १० रु उसने द्या, **रावळपिंडीस** गेल्यावर परत देईन त्यास पैसे उसने देऊन **रावळपिंडीस** गेल्यावर त्याने कानावर हात ठेवल्यास अगर आज उद्यां केल्यास काय करावयाचें तेथें तर मुसलमानांचें प्राबल्य. म्हणून मी नाहीं म्हटलें. तो म्हणाला नाहींतर आज येथेंच मुक्काम करावा लागेल. मी त्यास सांगितलें मी ही गोष्ट येथील तशीच रावळपिंडीच्या पोलिस ऑफिसरला कळवीन. येथील पोलीसकडे आतांच फिर्याद देतों मला चांगलें इंग्रजी येत आहे. तुमचा परवाना रद्द करण्याची वेळ आणीन पहा पाहिजे तर व लगेच खालींच उतरलों तेव्हां तो ताळ्यावर आला मग गांवांतून पैसे घेऊन येतों कृपा करून पोलिसला कळवूं नका असें म्हणाला म्हणून मी बेत रहित केला सुमारें १ तासानें मोटार सुटली. **डुमेलजवळ** एक लोंबता पूल बांधला आहे त्यावरून मोटार जाते. आतां मी एकटाच मोटारींत राहिलों होतों मी व मोटार ड्रायव्हर असे दोघेच जंगलांतून चाललों होतों. वाटेंत मोटार वारंवार बिघडून थाबूं लागली. मोठ्या त्रासानें संध्या-

काळीं ७ वाजतां **डोमेल**पासून ३१ मैलावर **कोहाला** नावाच्या गांवीं मोटार थांबली ह्याही गावाजवळ नदीवर पूल बांधला आहे तो ओलांडावा लागतो. गावांत एक गुरुद्वार आहे एक वैष्णवाची खाणावळही आहे मात्र तींत भात मिळाला नाहीं. २ पैशास एकप्रमाणें ४ पोळ्या (अर्थात् भाजी फुकट) घेऊन रात्रींचें भोजन उरकलें ह्या गांवीं माणशीं ६ आणेप्रमाणें कर प्रवाशास द्यावा लागतो. **काश्मीर-मध्यें** मोटारींना सूर्यास्तानंतर व सूर्योदयापूर्वी प्रवास करण्याची परवानगी नाहीं व बैलगाड्यास सूर्यास्तापूर्वी व सूर्योदयानंतर प्रवास करण्याची परवानगी नाहीं त्यामुळें मोटारी व बैलगाड्या ह्यांची गाठ रस्त्यात कधींच पडत नाहीं बैल मोटारीस बुजून कांहीं बैलगाड्या डोंगराखालीं कोसळल्या म्हणून हा नियम केला म्हणतात घोड्याच्या गाड्यास मात्र कांहीं निर्बंध नाहीं. बैलगाड्या रात्रभर चालतात व दिवसा विश्रांती घेतात बराच माल बैलगाड्यातून **श्रीनगरास** जातो रात्रीं मोटारींतच झोपलो मोटार सुमारें ७॥ वाजतां चालू झाली येथून सारखी चढावास सुरवात झाली. चढाव सुमारे २८ मैल आहे कांहीं वेळानें उतारास सुरवात झाली **कोहाळ्या-**पासून सुमारें ४७ मैलावर **चत्तर** नावाच्या गावाजवळ मोटार थांबली येथें माणशीं ६ आणे कर द्यावा लागला येथून **रावळपिंडी** १७ मैल दूर आहे आता चांगला उन्हाळा जाणवूं लागला दुपारीं ११ च्या सुमारास रावळपिंडीस सुखरूप पोहोंचलो रेल्वेस्टेशन नजरेस पडल्यावर घरीं पोहोंचल्याचा आनंद झाला व रेल्वेनें मजल दर-मजल करीत ता ३-६-२९ रोजीं **पुणें** गांठलें

ज्या परमेश्वराच्या कृपेनें हा सर्व प्रवास सुखरूप पार पडला त्याचे आभार मानून मी वाचकाची रजा घेतो.

आली तैसी मना केली खटपट
वाईट का नीट देव जाणें ॥ १ ॥

तुकाराम

प्रवासासंबंधी माझे कांहीं विचार.

प्रवास करावा असें सर्वांस वाटतें परंतु जितकी पुस्तकी शिक्षणाची आवश्यकता सर्वांस वाटते तितकी प्रवासाची वाटत नाहीं म्हणून हिंदुस्तानात कूपमंडूक वृत्तीच्या लोकाचा भरणा फार झाला आहे व त्याजकडून देशपर्यटण ज्याच्या हाडींमासीं खिळलेले आहे अशा इंग्रजाचा प्रतिकार होऊं शकत नाहीं.

प्रवासास पैसा लागतो अशी तक्रार पुष्कळ लोकाची आहे परंतु पुस्तकी शिक्षणास कोठे पैसा लागत नाहीं ? बी ए. च्या परीक्षेसच ५० रु नुसती बसण्याची फी आहे इतर खर्च शिवाय, त्याच ५० रुपयांत हिमालयाचे व गगायमुनाचें दर्शन सहज होईल जर्मनींतील चाभारास गंगायमुनाचा सगम व हिमालय पाहण्याची इच्छा असते (प्रो गुणे याचा युरोपचा प्रवास पान १७५) तर आमच्याकडच्या सुशिक्षितास–मी बऱ्याच लोकास तर साक्षर समजतों–अद्याप प्रवासाचे महत्व पटावयाचें आहे पैसा नसल्यास भिक्षावृत्तीनें प्रवास करावा जर भिक्षावृत्तीने पुस्तकी शिक्षण घेण्यास लाज वाटत नाही तर प्रवासास का वाटावी –मी वार, माधुकरी, फंडातील मदत ह्या सर्वांस भिक्षावृत्तीच समजतों–चालत प्रवास केल्यास खर्च अगदीं थोडा येतो तो अंगावर घ्यावा हिंदीमध्ये एक म्हण आहे " या घुमे अमीर या घुमे फकीर " एक अमीर तरी फिरूं शकतो अगर एक फकीर तरी फिरूं शकतो– काही तरी काम करून फिरण्याची इच्छा करावी तर हिंदुस्तानात काम करून घेऊन पोटास घालणारे लोकच नाहींत ते फुकट जेवावयास घालतील पण काम करून घेणार नाहींत. हिंदुस्तानात कामकऱ्यापेक्षा भिक्षेकऱ्यास पोटभर जेवावयास मिळते

पुष्कळाची अडचण काय करावें हो जाणार होतो परंतु कोणी जोडीदारच मिळत नाहीं ही ही सबब खोटी आहे सरकारने बाधलेल्या सडकांवरून माणसें चालतात चालावयास सुरवात केल्यास मागून कोणी तरी येऊन भेटतोच त्याच्याशीच समरस होता आले पाहिजे व त्याजबरोबरच संभाषण करून ज्ञानप्राप्ति करून घेतली पाहिजे त्याचे व आपले विचार न पटल्यास त्यास सोडून देता येते परंतु बरोबरच्या स्नेह्याच्या व आपल्या विचारात तफावत पडल्यास उभयतास त्रास होतो. करिता हिंदींतील– " मन मिळे तो मेळा नहि तो सबसे भला अकेला " ह्या म्हणीप्रमाणे एकटेच फिरावें हे उत्तम. परमेश्वर सर्वत्र सहाय्यकारी असतोच

कोणापासून आपणास त्रास होईल अशी भावना मनामध्यें न धरितां निर्भयपणानें चालले म्हणजे " नंगासे खुदा बेजार " ह्या म्हणीप्रमाणें परमेश्वरही त्रास देऊं शकत नाही मग मनुष्याची गोष्ट कशास पाहिजे परंतु मनुष्यांत हिमत पाहिजे हिंदीत म्हणच आहे " हिंमत मर्दा तो मदत खुदा "

पायीं भिक्षावृत्तीने केलेल्या प्रवासापासून अनेक फायदे होतात पैकीं कांहीं देतो.

(१) संध्याकाळीं ६ ते सकाळीं ६ दिव्याच्या अभावामुळे स्वस्थ विचार करीत पडावें लागतें त्यामुळे ज्या तत्त्वांचा उलगडा पुस्तकांचीं पारायणे केल्यानेंही होत नाहीं त्याचा उलगडा दिवसा पाहिलेल्या अनेक चमत्कारीक गोष्टींचा विचार करून सहज होतो.

(२) भिक्षेकऱ्यास कांहीं किंमत व जगाच्या दृष्टीनें काहीं अक्कल नसल्यामुळें जग सावकाशीनें चांगले पाहाता येते व आपली स्वत चीही खरी किंमत कळून येते कारण ज्या गावात लोक आपणास ओळखतात त्या गावात मिळणारा मान हा आपले सगेसोयरे वाडवडील ह्यांच्यामुळें लोक या बसा चहा घ्या वगैरेप्रकारे आपला मान मरातब करितात परंतु ज्या ठिकाणी आपणास कोणी ओळखत नाहीं अशा-परदेशात आपल्या कर्तबगारीवरच मान मिळू शकतो म्हणून आपली खरी किंमत काय आहे हें अजमावण्याकरिता प्रत्येकाने एकवार जरूर प्रवास करावा

(३) हिंदी इंग्रजी, वगैरे भाषांची बोलण्याची सवय आपोआप वाढते कारण त्या भाषात बोलल्याशिवाय गत्यंतरच नसते

(४) वेळेवर मिळेल तें अन्न खावें लागत असल्यामुळे जिभेची चव नाहीशी होते व मनुष्य खाण्यासंबंधात सुखी होतो

(५) ठराविक वेळा अन्न मिळत नसल्यामुळें कोठ्यास वाटेल तितका वेळ थांबण्याची अगर वाटेल ते अन्न पचविण्याची ताकद येते

(६) भांडण करून त्रास होण्याचा संभव असल्यामुळे पुष्कळ वेळा अनेक अपमान सहन करावे लागतात त्यामुळे सहनशीलता वाढते

(७) अनेक विषयांच्या अभ्यासी लोकाजवळ भाषण करण्याचा प्रसंग येत असल्यामुळे समयसूचकता व बहुश्रुतपणा ह्या दोन गुणांची वाढ होते

(८) सारखें शेकडो मैल चालण्याने कोठा साफ होऊन मनुष्य फार सुखी होतो

(९) प्रवासात जवळ असलेल्या थोडक्याच जिनसात अनेक गोष्टी कराव्या लागत असल्यामुळें मनुष्याच्या गरजा फार कमी होतात

(१०) जगाची खरी ओळख पटते व जगाची खोटी लाज वाटत नाहींशी होते आमच्या देशात हातानीं काम करणें कमी प्रतीचें समजतात तर पाश्चात्य देशात कितीही मोठा मनुष्य असो तो हातानें कोणतेंही काम करण्यास तयार असतो

(११) अनेकप्रकारची माणसें पाहिलीं असल्यामुळें मनुष्य स्वभावाचें चांगले ज्ञान होते व बोलणाऱ्या मनुष्याच्या बोलण्यात खराखोटा भाग किती हे लवकर लक्षात येतें

(१२) स्वत च्या एकाद्या चुकीमुळें जगास तोंड दाखवूं नये असा प्रसंग आल्यास आत्महत्येचा भ्याडपणा स्वीकारण्यापेक्षा परदेशगमन केव्हाही करिता येते असे अनेक फायदे आहेत तरी प्रत्येकाने स्वत च्या संसारास आरंभ करण्यापूर्वी एकवार हिंदुस्तनची सफर करावी एक अमेरिकन प्रवासी हिंदुस्तानात आला असता त्यास

परिशिष्ट.

काश्मीरांतील महत्वाचे पांच मार्ग.

जम्मू ते श्रीनगर

गांव	उंची फूट	अंतर मैल.
झाजर		१९
रामपूर	२५०० फूट	२१
धरमथळ		१३
बटोटे	५७००	१२
रामबन	३५३५	१७
रामसू	४०७०	१६
बनिहाल	५५८०	१०
व्हेरीनाग	६०००	१५
अनतनाग		१७
अवंतीपूर		१६
श्रीनगर		१९

(२) रावळपिंडी ते श्रीनगर

गांव	उची	अतर मैल
बाराको		१४
ट्रेट		१२
मरी	७४५७ फूट	१४
फगवाडी		१४
कोहाला	२०००	१४
दुलाई	२१८०	१२
डोमेल	२३२०	१०
गढा	२७५०	१३
हाटिआन		११
चकोठी	३७८०	११
उरी	४४२५	१३
रामपूर	४८२५	१४
बारामुळा	५१७०	१५
पट्टण	५२००	१७
श्रीनगर	५२५०	१७

श्रीनगर ते लदाक अगर लेह.

गांव	उंची फूट	अंतर मैल.
गांधरबल	५२३०	१४
कांगन		१२
गोंड		१४
सोनामर्ग	८६५०	१५
बालटल		९
मातायन		१५
द्रास	१००००	१३
ठासगाव	९२९६	१५
चुनीगुंड	८६७५	१५
कारागिल	८७८७	८
शारगोल	१०२९०	१७
खारबू	११८९०	१९
लामायुरू	११५२०	१५
खाल्सी		१०
नुरुल्लाह		८
सासपोला		१५
निमू		१२
पिटुक		१४
लेह	११५००	४

श्रीनगर ते गिलिगट,

गांव	उंची फूट	अंतर मैल
शालटेंग		५
सुंबल		११
बंडापूर	५३००	१९
ट्रागबल	९१६०	१२
गुराइ		१३
गुरेस	७८००	१५
पुशवारी		१४
बुराझिलचौकी	१०७४०	११
चिल्लाम		१७
गुढाई		१६
आस्टोर	७८५३	१७

शुद्धिपत्र.

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१३	शेवटची	बनिहील	बनिहाल
२९	१२	चाश्माशाही	चश्माशाही
३०	१९	४५ फूट रुंद	२४५ फूट रुंद
३१	७	निशटबाग	निषाद बाग
४३	२५	लालमंड	लालमंडी
४३	२६	Bhjoan	Bhojan
५३	३२	नथ्थु	सथ्थू